Utrechtse visie religieus erfgoed

9 mei 2017

Gemeente Utrecht

Foto:
**De Buurkerk,
een vroeg voorbeeld van
een herbestemming van
een binnenstadskerk.
Sinds 1984 is hier
het museum Speelklok
gevestigd.**
(Bron: Slagboom en Peeters luchtfotografie)

Inhoud

	Voorwoord	**05**
1	**Inleiding**	**07**
2	**Doel en resultaat**	**08**
3	**Definitie religieus erfgoed**	**09**
4	**Betekenis en achtergrond van kerkgebouwen**	**10**
5	**Een nadere blik op het kerkgebouw**	**14**
6	**Aanwijzing van kerkgebouwen tot monument**	**23**
7	**Huidige situatie, bouwkundige staat en gebruik**	**25**
8	**Financiële aspecten; beheer, onderhoud en exploitatie**	**30**
9	**Energiebesparing en kerkgebouwen**	**34**
10	**Toeristisch potentieel**	**35**
11	**Herbestemming van kerkgebouwen**	**42**
12	**Rol van gemeente als adviseur voor kerkeigenaren**	**51**
13	**De rol van het particuliere initiatief en het wijkinitiatief**	**54**
14	**Actuele situatie in Utrecht en landelijke ontwikkelingen**	**56**
15	**Conclusies**	**58**
	Dankwoord	**63**

Bijlagen

- 1 Korte weergave van gesprekken met stakeholders en samenvatting Raadsinformatiebijeenkomst 24-11-2016
- 2 Tabel herbestemde kerken
- 3 Tabel gesloopte kerken
- 4 Achtergrond binnenstadskerken: restauratiefilosofie en museaal gebruik
- 5 De Tien Geboden bij (tijdelijk) herbestemmen
- 6 Drie voorbeelden van herbestemmingsprofielen
- 7 Kerkgebouwen van de Protestantse Gemeente Utrecht
- 8 Rooms-katholieke kerken en onttrekking aan de eredienst
- 9 Rijksmonumentale orgels in Utrecht
- 10 Overzicht van luidklokken in Utrecht
- 11 Overzicht van complexen ensembles en kerkgebouwen
- 12 Type en bouwstijl kerken Utrecht
- 13 Voorbeelden van herbestemde kerken in Nederland en het buitenland
- 14 Literatuur en bronnen

Foto:
Interieur St. Dominicus (Oog in Al).
(Bron:
www.Kerkfotografie.nl)

Foto:
Waxinelichthouder St. Dominicuskerk.
(Bron:
www.Kerkfotografie.nl)

Voorwoord

Voor Utrecht is het religieus erfgoed van grote betekenis. Dat geldt in de eerste plaats voor inwoners voor wie de kerk en het kerkgebouw de plek is voor hun religieuze beleving en als ontmoetingsplek met anderen. Dit geldt ook voor bewoners voor wie het kerkgebouw deel uitmaakt van de eigen, dagelijkse leefomgeving. En voor bezoekers, die de historische omgeving in het algemeen waarderen of als zeer geïnteresseerde toeristen actief de kerkelijke gebouwen gaan bezichtigen, die gaan kerken kijken. Dat bijzondere erfgoed maakt dat we trots zijn op Utrecht als kerkenstad.

Religieus Erfgoed is ook voor de Vereniging Oud-Utrecht belangrijk. De Vereniging nam in 2015 het initiatief voor een symposium en dat leidde uiteindelijk tot een motie in de gemeenteraad die in november van dat jaar is aangenomen. De motie bestond uit een opdracht aan het College van Burgemeester en Wethouders om een Utrechtse visie op te stellen en met de stakeholders, onder wie de eigenaren en kerkenexperts, in gesprek te gaan. Dat leidde tot een concept dat ik in juli 2016 naar de Raadscommissie Stad en Ruimte heb gestuurd. Mede naar aanleiding van een Raadsinformatiebijeenkomst op 24 november 2016 is de Visie aangepast en uitgebreid tot dit document. In mijn brief van 22 december 2016 heb ik de Raadscommissie meegedeeld dat de Visie op diverse onderdelen zou worden aangevuld. Het is nu een Visie geworden waarin vrijwel alle aspecten van dit erfgoed behandeld worden, en niet alleen de vier speerpunten: exploitatie, herbestemming, toeristisch bezoek en de rol van de overheid.
Over het proces kunt u in de inleiding meer lezen. De Gemeenteraad wordt volgens de planning in de gelegenheid gesteld de Visie voor het komende zomerreces te behandelen.

Wat ik nu reeds als positief zie is dat er met deze Visie een actueel overzicht beschikbaar is van het huidige gebruik van de monumentale religieuze gebouwen. Daarmee is ook inzichtelijk gemaakt welke gebouwen leeg komen te staan en waarvoor een nieuw gebruik moet worden gezocht. Hoewel de landelijk problematiek van leegstand aanzienlijk minder aan de orde is in Utrecht, is het aantal kerkgebouwen dat verkocht gaat worden al weer toegenomen sinds het concept van de Visie. Vanzelfsprekend moet de informatie in dit document zoveel mogelijk met alle betrokkenen worden gedeeld.
Positief is ook het goede contact met de uiterst belangrijke groep stakeholders, de kerkeigenaren, die ik eerder al enkele malen uitnodigde en waarmee ik ook in de komende tijd in gesprek wil blijven.

Kees Geldof
Wethouder voor erfgoed en monumenten

Foto:
Bijeenkomst 19 mei 2016 in Deventer over de rol van de gemeenten bij instandhouden en herbestemmen van kerkgebouwen.

1. Inleiding

Monumentale kerkgebouwen vertegenwoordigen een cultuurhistorische rijkdom en zijn soms zelfs symbool voor een stad, dorp of wijk. De gebouwen hebben primair een religieuze betekenis, naast een algemene maatschappelijke en culturele betekenis.

Naast de waardering voor de betekenis en cultuurhistorische rijkdom zijn er de afgelopen decennia ook veel zorgen over de toekomst van de kerkgebouwen. Ontwikkelingen in de samenleving leiden tot een teruglopend kerkbezoek en vooral als gevolg daarvan geringere inkomsten voor kerkeigenaren, daarmee mogelijke leegstand en tenslotte het afstoten van kerkgebouwen. Tegelijkertijd biedt dit ook kansen voor transformaties en tijdelijk gebruik. Daar zijn in Utrecht al veel succesvolle voorbeelden van.

De ontwikkelingen in Nederland werden al uitvoerig gesignaleerd in 2008 in het kader van het Jaar van het Religieus Erfgoed. Toen was sprake van vele honderden kerken en kloosters die hun functie in de toekomst zouden gaan verliezen. Een aantal van twee per week in heel Nederland werd destijds genoemd, met mogelijke gevolgen voor het monumentale gebouw, het interieur en de interieuronderdelen. Na dit Jaar leidde dit tot initiatieven van de rijksoverheid (Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed) en van particuliere organisaties.

Ook in de gemeente Utrecht speelt de kerkenopgave in zekere mate. Dat is niet verrassend, gelet op het aanzienlijke aantal historische kerkgebouwen - ondanks de gunstige positie ten opzichte van vele andere steden.

De Utrechtse gemeenteraad heeft op 12 november 2015 het college in een motie om een visie op de toekomst van religieus erfgoed gevraagd. Het college van B&W wordt daarin opgedragen om:
“Conform de ambities zoals vastgelegd in de Utrechtse Erfgoedagenda uit 2013 het initiatief te nemen om door middel van een gecoördineerde aanpak met de eerdergenoemde stakeholders een ‘Utrechtse visie religieus erfgoed’ op te stellen en deze uiterlijk voor het zomerreces 2016 in concept aan de raad te sturen. Deze ‘Utrechtse visie religieus erfgoed’ in een technische RIA met de stakeholders en de raad te bespreken en vervolgens ter besluitvorming aan de raad aan te bieden.”

Genoemde stakeholders zijn: in de eerste plaats de eigenaren van de kerkgebouwen, Vereniging Oud-Utrecht, Museum Catharijneconvent, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, BOEI, Stichting Behoud en Herbestemming Religieus Erfgoed en de Taskforce Toekomst Kerkgebouwen. In juni 2016 is met een groot deel van deze stake-holders gesproken en zijn vragen schriftelijk of mondeling beantwoord. Een korte weergave van de gesprekken en bijdragen staat in bijlage 1. Een deel van de opmerkingen was al verwerkt in de concept-kerkenvisie. Bij deze definitieve versie zijn de overige (zowel mondelinge als schriftelijke) reacties naar aanleiding van de raadsinformatiebijeenkomst op 24 november 2016 verwerkt. Het concept van deze kerkenvisie is met kerkeigenaren, andere belanghebbenden en raadsleden besproken tijdens bovengenoemde raadinformatiebijeenkomst.

2. Doel en resultaat

Het doel van dit document is om een visie te verschaffen waar de raad in de motie van november 2015 om heeft verzocht en daarbij alle relevante achtergrondinformatie te beschrijven. De stand van zaken ten aanzien van de Utrechtse monumentale kerkgebouwen wordt in kaart gebracht - huidig gebruik, verwachte leegstand en afstoting op korte en middellange termijn.

Dit resulteert in conclusies en aanbevelingen die voor een deel afkomstig zijn van de kerkeigenaren, locale en landelijke stakeholders en volgens de gemaakte toezeggingen met de raad (concept voor het zomerreces, raadsinformatiebijeenkomst in november 2016, en vervolgens besluitvorming).
Benoemde speerpunten zijn daarbij:

1 Exploitatie - specifiek voor kerkgebouwen, de rol daarbij van energie- en duurzaamheids-aspecten, opbrengsten van culturele evenementen, naast de mogelijkheden voor zakelijke verhuur en tevens discussie over verdienmodellen van toeristisch bezoek.
2 Profielen voor herontwikkeling - wat is gegeven de monumentale kernwaarden de trans-formatieruimte bij herbestemming (de bandbreedte van aanpassingen verschilt per kerkgebouw), maar niet op het niveau van alle 58 individuele monumentale kerk-gebouwen.
3 Expliciet definiëren van de rol van de gemeente, voor advisering bij instandhouding en herbestemming (technisch, financieel, procesmatig, vergunningen), van registratie van het monument tot waardenstelling (kerkgebouw qua monumentale waarden waaronder uniciteit en zeldzaamheid, typologie e.d.) en bouwhistorische opnamen of onderzoek.
4 Uitwerking van het toeristisch potentieel - betekenis voor de economie en de identiteit van de stad.

Ambitie

Deze kerkenvisie beschrijft ook het maken van handvatten voor het in stand houden van bestaande kerken en het herbestemmen van leegkomende kerkgebouwen in de gemeente. Dergelijke handvatten kunnen worden gebruikt door eigenaren, beheerders en ontwikkelaars en vormen tegelijkertijd een sturingsmiddel voor de gemeente.
Op deze wijze willen we het historische en rijk geschakeerde kerkenlandschap van Utrecht duurzaam behouden voor de toekomst. De stad kan zich hier duidelijk mee onderscheiden van andere historische steden in Nederland. Het religieuze erfgoed van veertien eeuwen kerk-geschiedenis – dat is uniek voor Nederland - kan met deze toekomstvisie vanzelfsprekend ook worden benut voor toerisme en marketing van de gemeente Utrecht.

3. Definitie religieus erfgoed

Onder religieus erfgoed wordt hier verstaan: de als rijks- of gemeentelijk monument beschermde kerkgebouwen, de interieurs (wandafwerking tot en met meubilair/ inventaris), monumentale orgels en bijgebouwen zoals de pastorie. Hiertoe behoren ook de herbestemde kerkgebouwen inclusief de kerkgebouwen die de functie hebben gekregen van moskee, of die vroeger bijvoorbeeld gebruikt werden als synagoge.
De orgels in de kerkgebouwen zijn in vele gevallen beschermd als (rijks- of gemeentelijk) monument, meestal is die bescherming expliciet benoemd. De betekenis van de historische orgels voor Utrecht wordt in deze visie benoemd.

Voor wat betreft de ‘bijgebouwen’: kerktorens maken bij veel kerkgebouwen onderdeel uit van het gebouw. Van de ‘oude’ kerken is de toren sinds de Franse Tijd niet meer in eigendom bij het kerkbestuur. Die zijn destijds in eigendom gekomen van de overheid, uiteindelijk van de ‘burgerlijke’ gemeente en die situatie is sindsdien onveranderd. Kerktorens van vóór 1800 zijn daardoor in bezit van de gemeente, torens uit de negentiende en de twintigste eeuw zijn van de kerkelijke eigenaren van het hoofdgebouw.
Daarnaast is er meer religieus erfgoed, dat in deze visie niet wordt behandeld. Het gaat dan om voormalige kloostergebouwen, museale collecties, collecties van de kerkgemeenschappen zelf, archieven en immaterieel erfgoed.

Foto:
Interieur Geertekerk met nieuwe glazen pui uit 2016 voor multi-functioneel gebruik.

4. Betekenis en achtergrond van kerkgebouwen

Voor de betekenis van de monumentale kerkgebouwen kan een onderscheid worden gemaakt in de maatschappelijke betekenis - religieus en algemeen – en het meer specifieke cultuurhistorische belang.

De religieuze betekenis van kerkgebouwen
De betekenis voor de gemeenschap wordt vertegenwoordigd door kerkgenootschappen en hun kerkleden met hun diaconale instelling, de zorg voor de omgeving en betrokkenheid bij diverse maatschappelijke organisaties en processen. De continuïteit van de geschiedenis speelt een grote rol en heeft gevoelswaarde: ook voor generaties die niet meer kerkelijk gebonden zijn, is er de verwantschap met voorgaande generaties die er kerkten, gedoopt, getrouwd, of er begraven zijn. Kerkgebouwen zijn publieke ruimten die een bijdrage kunnen leveren aan de (locale) gemeenschap.

Gezonde verstedelijking (Healthy Urban Living)
Monumentale kerkgebouwen leveren een belangrijke bijdrage aan gezonde verstedelijking. Een belangrijk aspect daarvan is de bijdrage die stedelijke ontwikkelingen leveren aan de identiteit van stad, wijk en locatie en daarmee aan het welbevinden van bewoners. Behoud van monumentale kerkgebouwen draagt daar in belangrijke mate aan bij vanwege de belevingswaarde van het gebouw. Ook op het gebied van de gezondheid van bewoners leveren monumentale kerkgebouwen een bijdrage als plek van stilte, onthaasting, niet alleen voor gelovigen. Een derde aspect van gezonde verstedelijking is de maatschappelijke meerwaarde van ontmoetingsplekken. Kerkgebouwen en hun activiteiten vormen verbindingen met het sociale en maatschappelijke leven van stad en wijk, denk aan de ‘Night of Lights’ in de Domkerk, maar ook aan de diaconale taken van wijkkerken. Herbestemming waarbij de fysieke betekenis van het monumentale kerkgebouw verbonden blijft met het sociale domein levert dan ook een maatschappelijke meerwaarde. Juist met de groei van de stad is er een grote behoefte van bewoners aan plekken van ontmoeting. (Herbestemde) kerkgebouwen zijn daarvoor uitermate geschikt.

Algemeen maatschappelijke belang
Het algemene belang is voornamelijk gelegen in de cultuurhistorische, de culturele, de economische en de toeristische betekenis. Dit uit zich direct in het toegankelijk maken van de cultuurhistorische rijkdom, door Kerken Kijken Utrecht en de jaarlijkse Open Monumentendag, maar ook door verdere openstelling en nevenactiviteiten georganiseerd door kerkeigenaren en huurders van de kerkgebouwen. Indirect heeft het effect op de aantrekkingskracht van historische (kerk)gebouwen voor toeristen en andere bezoekers.

Cultuurhistorisch

De cultuurhistorische betekenis van kerkgebouwen betreft drie belangrijke aspecten: architectuur- en kunsthistorisch, stedenbouwkundig en typologisch.
Vanuit architectuurhistorisch oogpunt vertegenwoordigen kerkgebouwen door de tijden heen bij uitstek bepaalde architectonische stromingen. Vanwege de symbolische en representatieve betekenis van kerkgebouwen - ‘meer dan het gewone’ - is de architectonische vormgeving door de eeuwen heen van grote betekenis geweest, ook als deze sober en ingetogen moest blijven. De kerkgeschiedenis wordt mede tot uitdrukking gebracht in de vormgeving, ornamentiek en symboliek van de gebouwen. Dat geldt niet alleen voor het uiterlijk maar net zozeer voor het interieur en de aankleding van de kerkgebouwen en de parafernalia (diverse bijzondere objecten of kostbaarheden).

De geschiedenis van de kerk en religie is niet statisch, maar continu in beweging geweest en is nog in beweging. Opvattingen en (zelfs) dogma's veranderen, gebruiken en rituelen vernieuwen en vinden hun weerslag in de vorm en het gebruik van het kerkgebouw. Ook zijn er vele verschillende stromingen binnen het brede spectrum van het christelijk geloof, dat allen hun eigen wijze van vieren tot uitdrukking laten komen in het kerkgebouw, van apostolisch tot oud-katholiek.
Maar ook binnen de rooms-katholieke kerk zijn na 1850 en na 1965 allerlei veranderingen in de liturgische viering in het gebouw af te lezen. En ook de protestantse kerk kent vele geschriften en liturgische denkrichtingen die zich vooral ook richtten op architectuur en plattegrond, van Abraham Kuyper tot de Studiekring Eredienst en Kerkbouw.

Kerken zijn dan ook geen uniforme religieuze gebouwen, maar weerspiegelen in hun typologie en plattegronden een lange en veelkleurige traditie.

Foto:
St. Willibrordkerk, een rijksmonument, markante ligging met hoogmonumentaal interieur.
(Bron: HUA)

Vanuit stedenbouwkundig oogpunt nemen de kerkgebouwen in Utrecht vaak een bijzondere positie in het stedelijk weefsel in. In de middeleeuwen hebben kapittelkerken mede door hun grondbezit een bepalende invloed gehad op de morfologie van de huidige binnenstad.
Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in het midden van de negentiende eeuw verrezen katholieke kerken in de binnenstad en later op belangrijke plekken in de uitbreidingswijken, vaak vergezeld van een cluster aan nevengebouwen zoals scholen, kloosters en parochiehuizen. Ze vormden het hart van de wijk. In de - nog volop verzuilde - naoorlogse samenleving kregen zowel katholieke als protestantse kerken een specifieke plek binnen de buurt- en wijkopzet. Ze namen een prominente plaats in de heldere stedenbouwkundige opzet.

Mede door hun afwijkende vormgeving, grootte, de aanwezigheid van klokkentorens of kerkpleinen zijn kerkgebouwen vaak een verbijzondering van de omgeving en vormen zo herkenningspunten in buurt, wijk of stad.

Utrecht kerkenstad

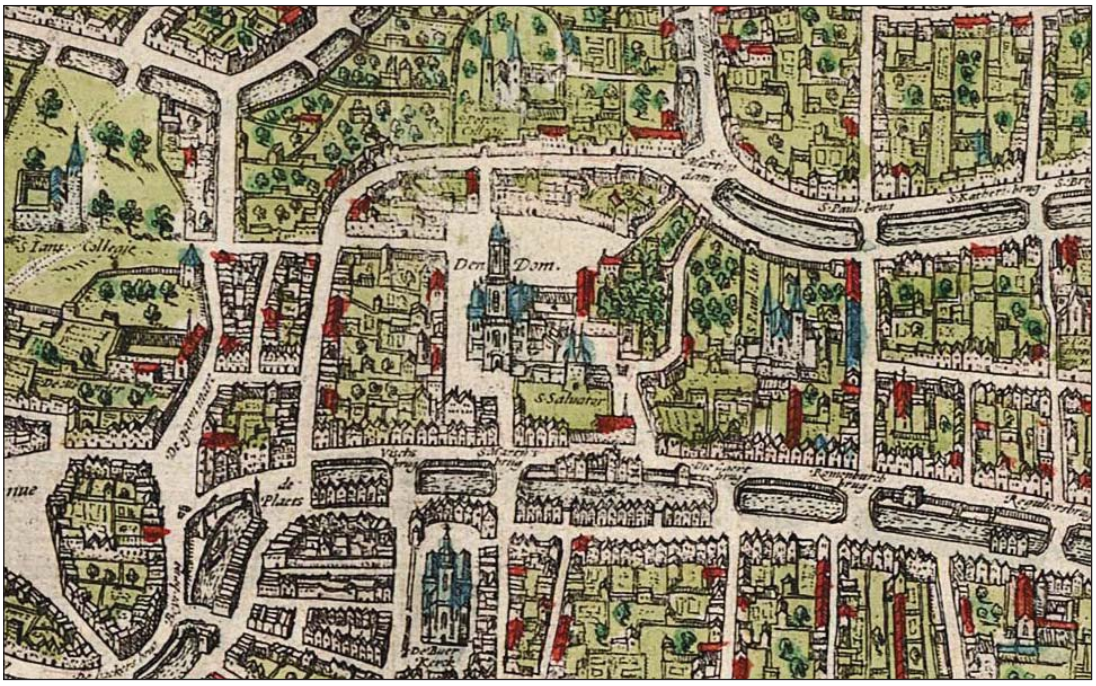
Utrecht heeft een zeer rijke geschiedenis en dat is tastbaar in de ruim 3200 beschermde monumenten. Het is sinds de middeleeuwen (toen Utrecht de grootste stad van Nederland was) ook bij uitstek een kerkenstad. De stad telt feitelijk drie kathedrale kerken: de Domkerk (tot de Reformatie), de rooms-katholieke St. Catharina en de oud-katholieke Ste. Gertrudis.

De vroegste stichtingen van kerken op het huidige Domplein dateren van de zevende eeuw. In de elfde en het begin van de twaalfde eeuw, nog voor de vorming van de stad, worden diverse grote kapittelkerken en abdijen gebouwd: de Romaanse Dom, Janskerk, Pieterskerk, Paulusabdij en Mariakerk. In de periode daarna gevolgd door de eerste parochiekerken, voor het volk: Nicolaïkerk, Jacobikerk, Buurkerk en in later tijd de Geertekerk. Het aantal kerken en kloosters bedraagt in de loop van de zestiende eeuw bijna vijftig. Na de Reformatie worden de gebouwen in gebruik genomen door de protestanten, herbestemd of gesloopt. Doopsgezinden en Lutheranen (ver)bouwden hun kerk in de achttiende eeuw. Katholieken waren aangewezen op schuilkerken, totdat in de negentiende eeuw de godsdienstvrijheid en het herstel van Utrecht als aartsbisdom (1853) de bouw van nieuwe kerken mogelijk maakte. Aanvankelijk bouwde men nieuwe kerken in de binnenstad, maar met de groei van de stad buiten de middeleeuwse kern vervolgens ook in alle nieuwe wijken als Wittevrouwen (OLV ten Hemelopneming), Vogelenbuurt (St. Josephkerk). Hetzelfde geldt voor de dan nog bestaande gemeente Zuilen (Ludgeruskerk). Binnen de Hervormde Kerk vinden vanaf het einde van de negentiende eeuw juist telkens afsplitsingen plaats. De Gereformeerden richtten hun eigen kerken op in de wijken (Tuindorpkerk), naast de bouw van grote ‘volkskerken’ door de Nederlands Hervormden, zoals de Oranjekerk. De verzuiling blijft een belangrijke rol spelen tot halverwege de jaren zestig met de bouw van de laatste generatie kerken (Johanneskerk Overvecht). In de wijk Lunetten wordt voor het eerst geen kerk meer gebouwd, de ontkerkelijking heeft definitief ingezet en in de jaren zeventig vindt de eerste grootschalige sloop van kerkgebouwen plaats. Pas met de komst van de nieuwbouwwijk Leidsche Rijn vindt er voor het eerst weer kerkenbouw plaats.

Kaart:
Panorama 17e eeuw Utrecht van J.C. Droochsloot.
(Bron: HUA)

Kaart:
Detail plattegrond door Braun en Hogenberg uit 1572.
(Bron: HUA)

5. Een nadere blik op het kerkgebouw

Het belang van complexen en ensembles

Kerkgebouwen staan niet op zichzelf. In bijna alle gevallen is er sprake van een ensemble van kerkelijke gebouwen, bijgebouwen in en aan de kerk, maar ook van losstaande gebouwen die een duidelijke functionele en religieuze relatie hebben met de kerk. Te denken valt aan consistories, pastorieën en kosterswoningen, maar ook bijvoorbeeld de diaconale huisjes van de Jacobikerk maken onderdeel uit van het kerkgebouw. De rooms-katholieke kerk in de negentiende en twintigste eeuw stichtte veelal meisjes- en jongensscholen in de directe nabijheid, vaak ontworpen door dezelfde architecten. Zo'n ensemble vormde vaak een karakteristiek stedenbouwkundig ensemble in een wijk. Veel van deze complexen en ensembles zijn nog aanwezig, zij het dat ze niet altijd meer in één eigendom zijn of nog hun oorspronkelijke functie hebben. Ook al zijn niet altijd alle complexonderdelen beschermd, toch zijn deze historisch gegroeide ensembles cultuurhistorisch waardevol en daarom behoudenswaardig voor wijk en stad. Tevens kan het bijeenhouden van kerk- en bijgebouwen een voordeel zijn voor exploitatie of de mogelijkheden voor hergebruik verruimen.

Monumentale kerkinterieurs

Monumenten en dus ook monumentale kerkgebouwen zijn doorgaans geheel beschermd, exterieur en interieur. Onder exterieur verstaan we de buitenkant, het 'casco', van kelder tot kap, van fundering tot buitenmuren, de constructie met plafonds, balken en dak, tot en met de dakbedekking. De interieurs zijn in principe beschermd (tenzij de registratie van het monument het anders vermeldt) en dan is alles wat 'aard- en nagelvast' tot het gebouw behoort onderdeel van het monument. Daartoe behoort in de regel ook het vaste meubilair, zoals kerkbanken.

Tot het interieur behoren ook roerende zaken, die maken in de meeste gevallen geen deel uit van de uit een oogpunt van de monumentenstatus beschermde onderdelen, maar zijn wel wezenlijke onderdelen, zowel vanwege het religieus gebruik als de cultuurhistorische waarde van de losse objecten.

In deze paragraaf komen de onderdelen van het interieur aan de orde, van vloer en wand tot en met het plafond en de afwerking, schilderingen, vaste onderdelen aan het casco, de vaste en tot slot de roerende onderdelen daarin.

Het interieur kan behoren tot de oorspronkelijke bouwfase van het kerkgebouw, maar dat is eerder uitzondering dan regel. Zelfs bij de zogenaamde Gesamtkunstwerken als de St. Willibrordkerk (Minrebroederstraat) en de Oudkatholieke Ste. Gertrudiskerk (Willems-

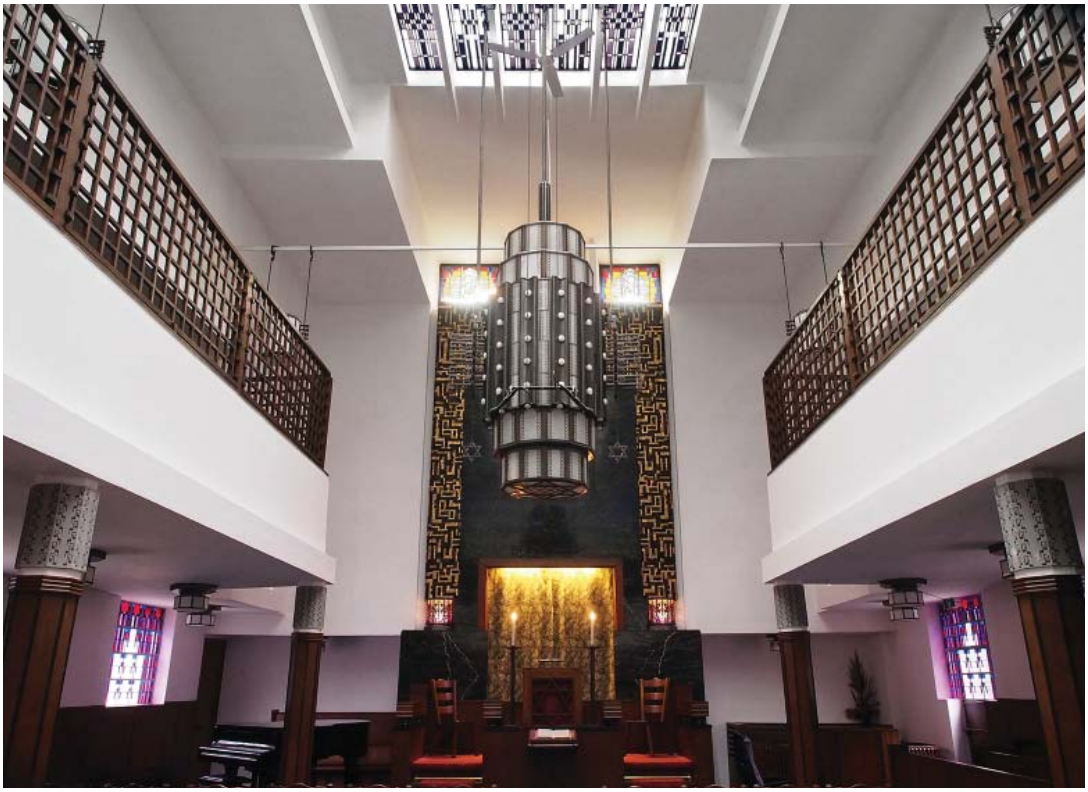

Foto (links):
Koorhek Jacobikerk.
(Bron: www.wikipedia.nl)

Foto (rechts):
Grafmonument Nicolaïkerk.
(Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Foto:
Voormalige Synagoge, interieur naar ontwerp van Harry Elte, 1926.
(Bron: www.DUIC.nl)

plantsoen) zijn de afwerking van het interieur, de glas-in-loodramen en de vaste en losse objecten niet allemaal uit de periode van de bouw. Door schenkingen aan de kerk kon men in de decennia van na de bouw het interieur voltooien.

Voor de middeleeuwse kerken geldt dat ze tijdens de Beeldenstorm ontdaan zijn van veel van hun katholieke elementen. Toch zijn wel relicten van voor de Reformatie aanwezig, bijvoorbeeld figuratieve schilderingen die bij restauraties weer zichtbaar zijn gemaakt.
In de protestantse periode zijn de kerkgebouwen veelal voorzien van nieuwe kerkbanken, maar ook bijvoorbeeld preekstoelen en doopvonten. Bij de restauraties in de twintigste eeuw is er vaak voor gekozen om de kerken weer leeg te halen. Met name kerkbanken werden verwijderd voor multifunctioneel gebruik en de afwerking en inrichting van de kerk werd meer museaal gemaakt (zie bijlage 4).

Jacobikerk

De Jacobikerk is een kerkgebouw met een zeer rijk interieur, uit de middeleeuwse periode, de protestante inrichting van direct na de Reformatie en de daaropvolgende eeuwen. Zo bestaat de vloer uit grafstenen en dekstenen van grafkelders en de kerk is rijk aan grafkapellen en afzonderlijke grafmonumenten. In het muurwerk aan de zuidzijde bevindt zich de ‘kluis’ (cel voor de kluizenares). Aan de zijwanden hangen diverse rouwborden en borden van gilden en broederschappen. In het interieur staat een bijzonder koorhek en een doopvont, kerkbanken en een preekstoel. Diverse schilderingen op de wanden van kerk en toren en het plafond (zgn. gewelfschotels) dateren uit de middeleeuwen en zijn bij restauraties ontdekt en in het zicht gebracht.

Foto:
Gewelfschildering (na restauratie) in de Willibrodkerk aan de Minrebroederstraat.
(Bron: www.alleuitjes.nl)

In rooms-katholieke kerken uit de negentiende eeuw - met name na 1853 met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie - ligt vaak de nadruk op een samenhangend decoratie-programma van het kerkinterieur. Door artistieke en ambachtelijke samenwerking ontstonden scholen, min of meer volgens de middeleeuwse tradities. In Utrecht is het Bernulphusgilde het belangrijkste religieuze collectief van architecten, beeldhouwers, glasschilders, zilver-smeden en andere kusntenaars.
De samenhangende decoratieprogramma's vertellen veelal het verhaal van de kerk, de parochie, de belangrijkste heiligen en bijbelse vertellingen.

In protestantse kerken is de afwerking van het interieur relatief sober uitgevoerd, er zijn bijvoorbeeld doorgaans geen schilderingen of beelden. Dat wil niet zeggen dat er geen aandacht besteed is aan het interieur: vloeren, kerkbanken (een bankenplan), lambriseringen

Foto (links):
Gerestaureerde plafondschildering uit de 14de eeuw in de Nicolaïkerk.

Foto (rechts):
Preekstoel, doopvont, lampen en wandkleed zijn speciaal ontworpen voor de Johanneskerk. Foto eerste dienst in 1966.
(Bron: HUA)

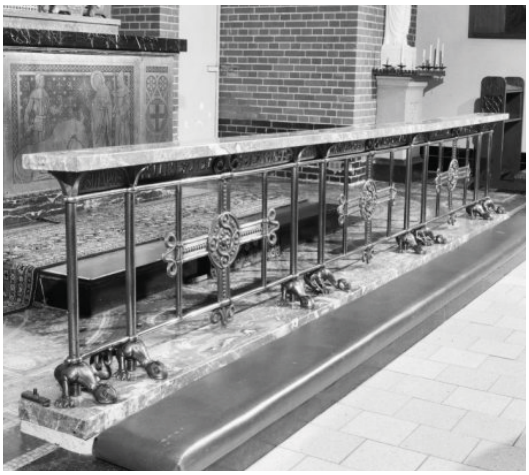

Foto (rechts):
Interieur van de St. Augustinuskerk aan de Oudegracht.
(Bron: vlaardingerbroekenwevers.wordpress.com

Foto:
Communiebank, H. Antonius van Paduakerk in Lombok.
(Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

en bijzondere plafonds komen voor. Er is veel aandacht voor het liturgisch centrum waar zich het doopvont bevindt, de avondmaalstafels en de preekstoel. De achterwand van het liturgisch centrum - de aandachtswand – kan een speciale architectuur en – of afwerking hebben. Andere belangrijke interieuronderdelen zijn het orgel en de verlichting. Bij naoorlogse kerken was er ook bij protestantse kerken een hernieuwde aandacht voor beeldhouwkunst en glas-in-lood, bijvoorbeeld in de Triumfatorkerk. Naoorlogse kerken – zowel protestants als katholiek – lieten soms in navolging van de 1,5 procentregeling van openbare gebouwen kunstenaars speciale kunstwerken ontwerpen, ook in de vorm van wandkleden.

De onderlinge samenhang van het kerkinterieur met de losse onderdelen is waardevol. Vooral bij katholieke kerken kan verlies van de religieuze functie grote gevolgen hebben voor de monumentale waarde van het interieur.

De gemeente beschikt over inventarisaties van het interieur, met name van een aantal rooms-katholieke kerken zijn deze gemaakt, in opdracht van de afdeling Erfgoed. Ook van eerder bouwhistorisch onderzoek zijn inventarisaties, vervaardigd bij een eerdere herbestemming. Landelijke inventarisaties zijn uitgevoerd door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland. Na de opheffing van de SKKN zijn de gegevens ondergebracht bij het Museum Catharijne-convent en op verzoek te raadplegen.

Project “Het grootste museum van Nederland”

Veel Nederlandse toeristen bezoeken in het buitenland vaak monumentale kerk-gebouwen, maar in Nederland zijn de plaatselijke kerkgebouwen vaak wat minder bekend. Het Museum Catharijneconvent wil de mooiste kerken van Nederland, inclusief de kunst-voorwerpen en het kerkinterieur, onder de aandacht brengen van het grote publiek. Veel mensen weten niet dat ook in Nederland prachtige kerkgebouwen staan. Met het project Het Grootste Museum van Nederland wil het Museum Catharijneconvent de bekendheid van de religieuze monumenten vergroten. Met een gift van de BankGiro Loterij kan het project van start gaan. Er komt onder andere een website met daarop de mooiste kerkgebouwen van Nederland. Ook de Domkerk doet aan het project mee. Het is de bedoeling dat elke deelnemende kerk de bezoeker een museumervaring biedt, met bijvoorbeeld een multimediatour. Het museum denkt in eerste instantie aan twaalf kerken, verspreid over het land. Het project moet in de zomer van 2017 van start gaan.

Utrecht als orgelstad

De rijke kerkelijke geschiedenis van Utrecht heeft er toe geleid dat de stad door de eeuwen heen ook een echte ‘Orgelstad’ is geweest. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw tot aan het einde van de zestiende eeuw waren opeenvolgende belangrijke orgelmakers in de stad gevestigd die de diverse kerken en kloosters van eigentijdse instrumenten voorzagen. Uit deze vroegste periode resteren in de stad thans nog delen in de grote orgels van de Jacobikerk en de Dom, en natuurlijk het voormalige orgel van de Nicolaïkerk dat sinds 1886 een museaal bestaan kent. De Reformatie betekende voor veel Utrechtse orgels het einde. De instrumenten die de beeldenstormen wel overleefden werden vaak met afbraakmateriaal hersteld. Voor nieuwe orgels was echter geen emplooi meer. Het gevolg daarvan was ook dat in Utrecht vanaf 1597 tot 1739 geen orgelmakers van betekenis meer gevestigd waren.
In de zeventiende eeuw gingen in de stad diverse instrumenten verloren door sloop, verkoop en de stormramp van 1674. Daarna waren alleen in de Jacobikerk, de Nicolaïkerk en de Domkerk nog orgels aanwezig. Alleen de Lutherse en de Waalse gemeenten lieten aan het begin van de achttiende eeuw voor hun kerken nieuwe instrumenten bouwen.

In 1739 vestigde Johann Henrich Hartmann Bätz zich in Utrecht. Hij was de grondlegger van een orgelmakersdynastie die - via twee generaties Witte - tot 1902 zou bestaan. Uit deze ‘lijn’ zijn acht instrumenten in de stad bewaard gebleven. Een geduchte concurrent van de firma Bätz was de orgelmakerij van drie generaties Abraham Meere. Van hun omvangrijke oeuvre bleef in Utrecht alleen het orgel in de Aloysiuskerk bewaard, en een deel van het orgel in de Jacobikerk.
Ook van de katholieke orgelmaker Hendricus Dominicus Lindsen die tussen 1830 en 1861 vanuit Utrecht werkzaam was bleef in de stad slechts één orgel bewaard: dat van de Augustinuskerk. Zijn grootste concurrent was de firma Maarschalkerweerd & Zn die tussen 1840 en 1915 vele orgels in de stad Utrecht zou plaatsen. Daarvan zijn alleen de instrumenten van de Catharinakathedraal en de Willibrorduskerk (in meer of mindere mate) bewaard gebleven.

De bewogen ontwikkelingen in de Utrechtse kerkenbouw is van grote invloed op het orgellandschap geweest. In de negentiende eeuw werden vooral in opdracht van de katholieken veel nieuwe kerken gebouwd waar soms oudere orgels uit andere kerken buiten Utrecht werden geplaatst (St. Josephkerk). Maar ook in nieuwe protestantse kerken werden historische orgels geplaatst (Westerkerk).

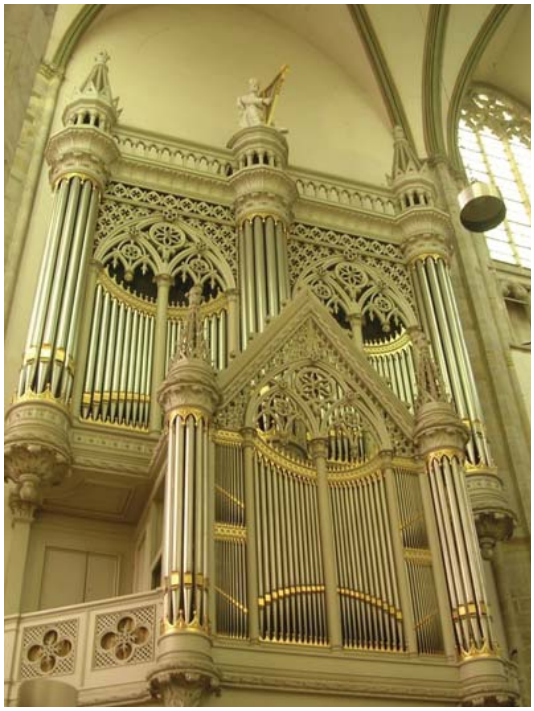
Ook bij de Hervormden zou het tot ver in de negentiende eeuw duren voordat er weer nieuwe orgels werden gebouwd. Daarvan bleven er in verhouding meer bewaard omdat ze in oude monumentale binnenstadskerken stonden. Desondanks zijn de negentiende eeuwse instrumenten van de Nicolaïkerk (1889) en Pieterskerk (1899) mede als gevolg van ingrijpende kerkrestauraties uit de stad verdwenen. Diezelfde kerkrestauraties hebben aan de andere kant ook weer tot een verrijking van het orgelbezit geleid zoals bijvoorbeeld in de Geertekerk. In de Nicolaïkerk bevinden zich inmiddels twee monumentale instrumenten uit de twintigste eeuw.
De grote groei van het aantal kerken aan het einde van de negentiende eeuw leidde ook tot de ‘import’ van bestaande orgels die - vanwege hun grote diversiteit - als een verrijking voor het Utrechtse orgellandschap kunnen worden gezien. Dat betreft met name de vier instrumenten in de van rijkswege beschermde kerkgebouwen, alsmede dat van de Rafaëlkerk.

De sloop en herbestemming van meer dan 40 kerken sinds 1940 heeft in de stad tot een verlies van belangrijke orgels geleid. Voor sommige daarvan kon destijds een andere bestemming worden gevonden. Soms blijkt een herbestemming niet eenvoudig en worden orgels lange perioden opgeslagen in het atelier van een orgelbouwer.

Foto (links):
Westerkerk,
G.H. Quellhorst 1813.
(Bron:
www.utrechtorgelland.nl)

Foto (rechts)
Domkerk
P. Jansz. de Swart en gebroeders J. en J. Bätz bouwfasen 1571 - 1831.
(Bron:
www.utrechtorgelland.nl)

Carillons

De stad Utrecht is de eigenaar van een drietal bijzondere beiaarden. De zware Hemony-beiaard in de Domtoren, de lichte Hemonybeiaard in de Zuidertoren van de Nicolaïkerk en tenslotte een grote moderne concertbeiaard in de Willibrordustoren van Vleuten. De Utrechtse Klokkenspel Vereniging programmeert ieder jaar een aantal bijzondere en spraakmakende concerten op de drie beiaarden van de gemeente Utrecht.

De Utrechtse Klokkenspel Vereniging is één van de oudste beiaardverenigingen van Nederland en is in de afgelopen jaren samenwerkingsverbanden aangegaan met o.a. het Utrechts Klokkenluiders Gilde, het Festival Oude Muziek Utrecht, de Stichting Culturele Evenementen Nicolaïkerk en Citta della Musica. Het belangwekkende archief van de Utrechtse Klokkenspel Vereniging, waaronder onder andere de originele verslagen van de Utrechtse Carillon Commissie, bevindt zich in Het Utrechts Archief (bron: www.klokkenspelvereniging.nl).

Klokkentorens en luidklokken

Van oudsher horen kerkgebouwen, klokkentorens en kerkklokken bij elkaar. Utrecht telt 112 luidklokken, waarvan er 56 in de binnenstad hangen en nog eens 56 daarbuiten. Van de 56 binnenstadsklokken zijn er 18 ouder dan 400 jaar.
Luidklokken hadden en hebben meerdere functies. Ze roepen de gelovigen op om naar de kerk te gaan en om bepaalde religieuze verplichtingen na te leven (dit laatste geldt met name in de rooms-katholieke traditie). Er was en is ook een maatschappelijke functie omdat kerkklokken kunnen fungeren als niet te missen communicatiemiddel. Tegenwoordig heeft het luiden van de klokken voor veel mensen die wonen in de omringende buurt of wijk een vergelijkbare functie, denk aan het luiden op 4 of 5 mei, Koningsdag of bij trouwerijen of begrafenissen. Niet voor niets hebben begraafplaatsen en crematoria tegenwoordig vaak een klok, omdat de symboliek van luidklokken door mensen begrepen en gewaardeerd wordt.

In tijden dat mensen nog geen of weinig uurwerken hadden gaven de kerklokken de tijd aan, kondigden bijzondere gebeurtenissen af en werden ze gebruikt als middel tot waarschuwing. Voor een aantal belangrijke historische kerktorens geldt dat zij sinds de Napoleontische tijd (1815) niet eigendom is van de kerkelijke gemeente of parochie maar van de burgerlijke gemeente. Er is echter nog altijd een groot aantal kerken aanwezig in Utrecht waar de kerktoren of klokkentoren hoort bij het kerkgebouw en ook eigendom is van de kerkelijke gemeente.

Het Utrechtse Klokkenluiders Gilde heeft aandacht gevraagd voor het belang van luidklokken bij het herbestemmen van kerken, juist vanwege de betekenis niet alleen voor de gelovigen, maar vanwege de betekenis voor de buurt. Zij wijzen op het belang om de klokken ook aan de volgende gebruiker over te dragen en biedt aan om met hun gilde – bestaande uit 800 leden en 80 actieve klokkenluiders – de klokken te blijven luiden, bijvoorbeeld op bijzondere feestdagen. Het blijven luiden van de klokken is ook in het belang van de conditie en instandhouding van de klokken zelf. Sommige klokken en uurwerken hebben zelfs de status van rijksmonument. Zie in bijlage 10 het overzicht van klokken afkomstig van het Utrechtse Klokkenluiders Gilde.

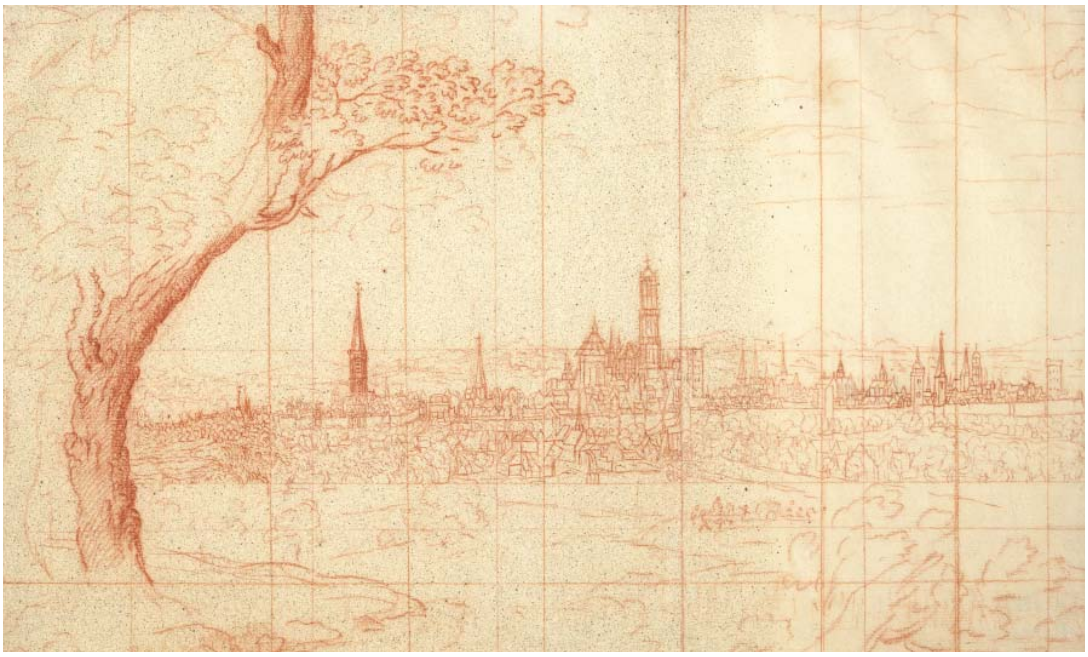
Foto:
Carillonklokken (Hemony)
Domkerk.
(Foto: www.utrecht.nl)

Het historische gebruik van de binnenstadskerken

Zoals gezegd Utrecht is een historische kerkenstad. In de binnenstad stonden talloze kapittelkerken, abdijen, kloosters, parochiekerken en kapellen, alle katholiek. Het volk kerkte in de parochiekerken. Deze kerkgebouwen hadden – anders dan tegenwoordig - een veel bredere functie in het dagelijkse leven. De kerk stond midden in het maatschappelijke leven en was veel meer dan nu een ontmoetingsplaats, niet alleen bij religieuze gebeurtenissen. Ook armenzorg geschiedde vanuit de kerken, onder meer door bedeling. Gilden en broederschappen waren in de kerk vertegenwoordigd, vaak met eigen altaren. Begraven geschiedde nog in het kerkgebouw zelf. En in tijden van nood vormde de kerk ook een schuilplaats, niet alleen voor mensen maar in sommige gevallen ook voor vee.

Tekening:
De stad Utrecht, gezien vanuit het westen, anonieme tekening uit het tweede of derde kwart van de 17de eeuw.
(Bron: HUA)

Na de Reformatie in de late zestiende eeuw werd het openbaar belijden van de katholieke eredienst verboden. Utrecht had daarmee veel te veel kerkelijke gebouwen (circa 50!) voor de nieuwe hervormde godsdienst. De voornaamste kerkgebouwen behielden hun religieuze functie. Hoewel het dagelijks gebruik minder divers werd dan voorheen, bleef de kerk wel onderdeel van het maatschappelijke leven. Belangrijkste ‘neventaak’ voor de kerken was scholing.
Alle katholieke kloosters en abdijen werden na de reformatie ontruimd. Deze gebouwen kregen zoveel mogelijk een nieuwe functie, zoals weeshuis, bestuurs- en overheidsgebouwen en rechtbank. Andere gebouwen werden herbestemd tot woonhuizen, waarbij de voormalige kerkelijke functie door de ingrijpende transformatie nauwelijks meer herkenbaar was.
Alleen het casco was economisch waardevol.
Een aantal ‘overtollige’ kloosterkerken en kapellen is gesloopt, andere kregen nieuwe- of nevenfuncties. Zo is het koor van de Janskerk lange tijd in gebruik geweest als bibliotheek. De Mariakerk werd een muziekzaal, de voorganger van Kunsten & Wetenschappen.
Andere kerkgenootschappen doken onder in ‘schuilkerken’. Na de godsdienstvrijheid vanaf de Franse tijd werden weer nieuwe kerkgebouwen in de binnenstad gebouwd. Het herstel van de bisschopszetel in 1853 zorgde voor de bouw van een groot aantal katholieke kerken, kloosters en scholen, met name ook in de nieuwe wijken die na 1860 buiten de binnenstad ontstonden.

Tekening:
Interieur van de Geertekerk te Utrecht, ingericht als opvangcentrum voor watersnoodvluchtelingen uit Veenendaal in 1855 naar een tekening van W.C. van Dijk.
(Bron: HUA)

In de negentiende en twintigste eeuw kregen kerkgebouwen steeds meer een religieuze monofunctie. Alleen in uitzonderlijke gevallen werden kerkgebouwen op een geheel andere wijze gebruikt, zoals de Geertekerk als noodopvang voor overstromingsvluchtelingen uit Veenendaal in 1855. De religieuze functie kwam in de loop van de twintigste eeuw sterk onder druk te staan door toenemende ontkerkelijking en leegloop van de binnenstad. Veel kerkgebouwen kwamen leeg te staan. Aanvankelijk werd in die gevallen vaak besloten tot sloop, vooral bij de (neogotische) kerken in de buitenwijken. Op die wijze werden gaten in het stadsbeeld geslagen, zoals aan de Biltstraat na de sloop van O.L. Vrouwe ten Hemelopneming in 1972. Zeker in het beschermde stadsgezicht van de binnenstad van Utrecht zou de sloop van kerkgebouwen dramatische gevolgen hebben. Meer en meer zocht men daarom naar nieuwe bestemmingen, zoals de Martinuskerk aan de Oudegracht, die in de jaren tachtig is herbestemd is tot woningen.

Foto (links):
Sloop van de Kerk van O.L. Vrouw ten Hemelopneming aan de Biltstraat in 1972.
(Bron: HUA)

Foto (rechts):
De Martinuskerk herbestemd als appartementengebouw.
(Foto P. van Galen, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

6. Aanwijzing van kerkgebouwen tot monument-achtergronden

De eerste formele bescherming van kerkgebouwen vindt plaats in 1967. Een aantal belangrijke binnenstadkerken wordt dan geplaatst op de rijksmonumentenlijst; de inwerkingtreding van de eerste Monumentenwet in 1961 maakt de bescherming mogelijk. Een groot aantal van deze kerken was al opgenomen in de eerste 'Voorlopige lijst van Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst' (1918). Het gaat om de Domkerk, de Janskerk, de Pieterskerk, de Nicolaaskerk, de Jacobikerk, de Buurkerk, de Geertekerk, de Doopsgezinde kerk, de Lutherse kerk, de oudkatholieke kerk Maria Minor, de Catharinakerk en Augustinuskerk en het kerkje in Blauwkapel.
De aanwijzing van deze kerken tot rijksmonument vindt plaats in de tijd dat ook bescherming van stads- en dorpsgezichten op basis van de Monumentenwet plaatsvindt: het fortdorp Blauwkapel (1966) en ook de binnenstad van Utrecht worden door het rijk aangewezen als beschermd stads- of dorpsgezicht (de binnenstad in 1976) en de singels rondom de historische binnenstad tot rijksmonument. Het is een duidelijke keuze van de rijksoverheid om in deze periode van discussie over de toekomst van historische binnensteden de meeste bijzondere structuren en gebouwen te beschermen.
In de jaren zeventig volgt een tweede – bescheiden – aanwijzing door het rijk van kerkgebouwen. Ditmaal betreft het de neogotische kerkgebouwen St. Martinus en St. Willibrordus - beide van architect A. Tepe en de kunstenaars van het St. Bernulphusgilde. De aanwijzing komt op een moment dat vooral neogotische kerkgebouwen in Utrecht (en heel Nederland) onder druk staan. De eerste grootschalige sloop van met name negentiende-eeuwse kerkgebouwen vindt plaats, zoals de OLV ten Hemelopneming aan de Biltstraat en de Monicakerk aan de Herenweg. In 1974 wordt ook de Torenpleinkerk als rijksmonument aangewezen.

In de jaren zeventig en tachtig worden de meeste grote binnenstadkerken gerestaureerd. Ook vinden niet veel later de eerste herbestemmingen plaats (de Buurkerk en Martinuskerk). De toekomst van de binnenstadkerken lijkt 'voor een belangrijk deel' veiliggesteld.

Foto (links):
Zuiderkerk uit 1925, architect A. Kool, Krommerijn 1. Foto uit 1986 vlak voor de sloop. Fraaie kerk in art-deco stijl, heeft de beschermde status net niet gehaald.
(Foto van familiearchief Kool)

Foto (rechts)
De nieuwbouw die na de sloop van de kerk op deze locatie gebouwd is, is een verlies aan stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit.

Dat geldt echter niet voor de kerkgebouwen buiten de singels, die vooral dateren van na 1850. Naar aanleiding van de sloop van enkele beeldbepalende kerkgebouwen (Oosterkerk aan de Maliebaan, de Zuiderkerk aan de Kromme Rijn en de Ludgeruskerk en Oranjekerk aan de Amsterdamsestraatweg) wordt door gemeentearchitect H. Dam een inventarisatie gemaakt van ruim 120 kerkgebouwen in de hele gemeente. Op basis van architectonische, stedenbouwkundige en historische kwaliteiten worden 25 kerken en één voormalige synagoge (aan de Springweg) geselecteerd en voorgelegd aan de gemeentelijke Monumenten-commissie. Uiteindelijk worden 22 kerken en de synagoge in 1987 geplaatst op de gemeentelijke monumentenlijst.

In 1995 verzoekt de Gereformeerde Gemeente om de Tuindorpkerk en de Bethelkerk op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. De Commissie Welstand & Monumenten adviseert om de Tuindorp wel te plaatsen vanwege de stedenbouwkundige betekenis, maar de Bethelkerk niet en dit advies wordt door het college van B&W overgenomen.

In 2001 worden in het kader van het Monumenten Selectie Project (MSP) van het rijk twee kerken uit de periode 1850-1940 (de zogenaamde jongere bouwkunst) op de rijks-monumentenlijst geplaatst: de oudkatholieke Ste. Gertrudiskerk (Willemsplantsoen) en de H. Antonius van Paduakerk (Kanaalstraat). De gemeentelijke monumentenstatus van beide komt daarmee te vervallen. Binnen hetzelfde kader (MSP) worden in de gemeente Vleuten-De Meern de O.L.V. ten Hemelopneming (Pastoor Boelenslaan) en de St Willibrorduskerk (pastoor Ohllaan) aangewezen tot rijksmonument.

In 2004 wordt in het Monumentenbeleidsplan een herinventarisatie opgenomen van met name de naoorlogse kerkgebouwen. Deze periode is bij de inventarisatie in 1986 onder-belicht gebleven, ook zijn er sinds 1987 opnieuw diverse beeldbepalende kerken gesloopt (zoals de Pauluskerk in Tuindorp en de Christus Koningkerk in Kanaleneiland) en is de voormalige gemeente Vleuten-De Meern nu toegevoegd. De inventarisatie betreft vijftig niet beschermde (kerk)gebouwen van alle mogelijke religieuze gemeenschappen in Utrecht en Vleuten-De Meern. Naast architectonische en stedenbouwkundige aspecten, wordt nu ook nadrukkelijk de betekenis van de plattegronden als uitdrukking van de religieuze stroming meegewogen en in dat licht bekeken wordt de Bethelkerk nu wel positief beoordeeld. Op basis van deze inventarisatie worden in 2007 zes kerkgebouwen en één gemeenschapszaal op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Daarmee is de inventarisatie en aanwijzing tot monument van kerkelijke gebouwen voltooid.

Foto's:
Jeruzalemkerk, Troosterlaan 65, deur van Mobach keramiek. Rechts een detail van de tekst.

7. Huidige situatie, bouwkundige staat en gebruik

Wat is nu de stand van zaken ten aanzien van de 58 monumentale kerkgebouwen in Utrecht? Wat is de staat, welke gebouwen hebben een religieus gebruik, zijn in de afgelopen decennia herbestemd, en waar is nu sprake van dreigende leegstand en afstoting?
Utrecht lijkt om twee redenen een gunstige positie te hebben vanwege:

- een grote diversiteit aan geloofsgemeenschappen, ten opzichte van veel andere Nederlandse steden, met name in het zuiden van het land,
- goede mogelijkheden voor nevengebruik/ verhuur voor met name de binnenstadkerken, door de centrale ligging in het land.

In totaal zijn 21 kerkgebouwen beschermd als rijksmonument en 37 beschermd als gemeentelijk monument.

Bouwkundige staat van de kerkgebouwen

De bouwkundige staat van de kerkgebouwen is in de meeste gevallen, op slechts enkele uitzonderingen na, redelijk tot zeer goed. Dit is te danken aan grote restauratieprogramma's die eind jaren vijftig reeds zijn gestart en die vooral in de jaren zeventig en tachtig zijn uitgevoerd met subsidies van de rijksoverheid, maar ook door de zorg voor het onderhoud van de eigenaren.

In het verleden waren de subsidiepercentages voor restauratie van rijksmonumentale kerkgebouwen zeer hoog, aanvankelijk 90%, later teruggebracht tot 70% en 65%. Sinds 2014 draagt de instandhoudingsregeling van de rijksoverheid (kortweg het BRIM) 50% subsidie bij. Hier vallen ook de kostbare omvangrijkere restauraties onder. Kerkeigenaren hebben dus te maken met een steeds hoger eigen aandeel in de kosten van onderhoud en/of restauratie.

De gemeentelijke kerkenregeling voor kerkgebouwen die gemeentelijk monument zijn zorgde vooral in de eerste perioden van zes jaar vanaf 1992 voor een stimulans voor de uitvoering van het onderhoud, toen tot 50% in het onderhoud door de gemeente Utrecht werd bijgedragen. In de laatste onderhoudsperiode (2009-2014) daalde de bijdrage van de gemeente tot 27%. Dat had als reden dat in totaal 29 van de 37 kerkeigenaren van de kerken die gemeentelijk monument zijn, een beroep deden op de regeling, die een totaalbedrag omvatte van € 200.000,- per jaar

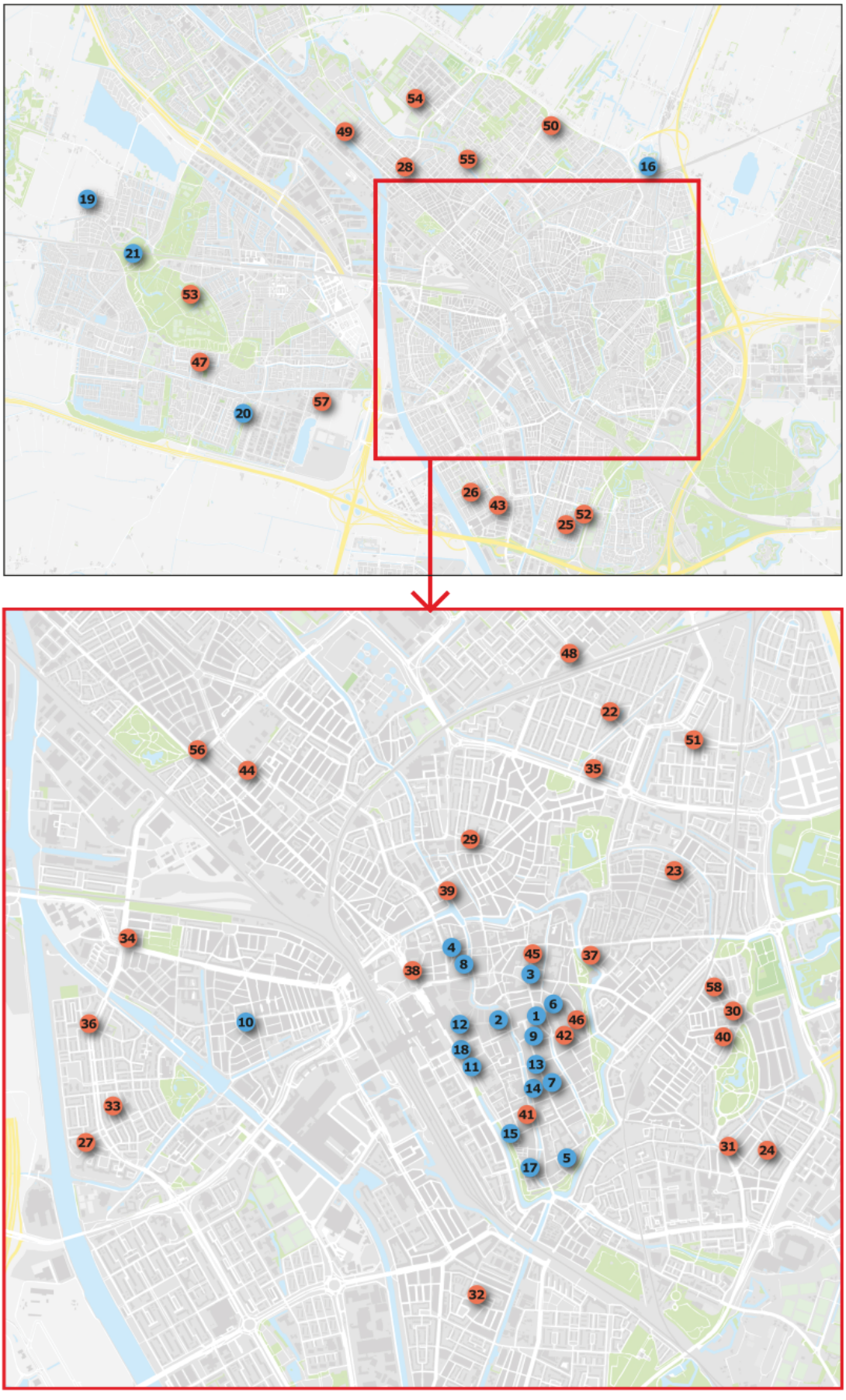
Een positieve rol speelt de (tweejaarlijkse) inspectie door de Stichting Monumentenwacht in de provincie Utrecht. Verreweg de meeste kerken zijn als abonnee hierbij aangesloten, terwijl voor de niet-kerkelijke monumenten in Utrecht circa een derde van de eigenaren abonnee is. De Monumentenwacht Utrecht heeft de huidige staat van het casco en van het onderhoud van de geïnspecteerde kerkgebouwen op een rij gezet:

Rijksmonumenten	
Casco	Onderhoud
95% is goed	48% is goed
5% redelijk	45% redelijk
0% matig	7% matig
0% slecht	0% slecht

Gemeentelijke monumenten	
Casco	Onderhoud
87% is goed	16% is goed
13% redelijk	68% redelijk
0% matig	10% matig
0% slecht	6% slecht

Kaart:
Overzicht van kerkgebouwen die rijks- of gemeentelijk monument zijn.

Blauw = rijksmonument
Rood = gemeentelijk monument

Lijst rijks- en gemeentelijke monumenten

Tabel:
Overzicht kerkgebouwen in Utrecht.

Legenda:
CC = Cultureel Centrum
GM = Gemeentelijk monument
HA = Horeca
KL = Klooster
MM = Museum
OB = Onbekend
RG = Religieus gebruik
RM = Rijksmonument
VK = Verkoop
WO = Woonruimte
ZV = Zaalverhuur

Blauw = rijksmonument
Rood = gemeentelijk monument

	Kerk	Adres	Status	Gebruik	Eigenaar
1.	Domkerk	Domplein 31	RM	RG/ ZV	Protestantse Gemeente Utrecht
2.	Buurkerk	Buurkerkhof 12	RM	MM/ ZV/ RG	Protestantse Gemeente Utrecht
3.	Janskerk	Janskerkhof 26	RM	RG/ ZV	Protestantse Gemeente Utrecht
4.	Jacobikerk	Jakobskerkhof 22	RM	RG/ ZV	Protestantse Gemeente Utrecht
5.	Nicolaïkerk	Nicolaaskerkhof 8	RM	RG/ ZV	Protestantse Gemeente Utrecht
6.	Pieterskerk	Pieterskerkhof 3	RM	RG/ ZV	Waalse Gemeente Utrecht
7.	St. Catharinakerk	Lange Nieuwstraat 36	RM	RG	R.K. Salvatorparochie
8.	St. Augustinuskerk	Oudegracht 69	RM	RG	R.K. Salvatorparochie
9.	St. Willibrordkerk	Minrebroederstraat 21	RM	RG/ ZV	St. Willibrordus Stichting
10.	H. Antonius van Paduakerk	Kanaalstraat 198	RM	VK	St. Ludgerusparochie
11.	Ste. Gertrudiskerk	Willemsplantsoen 2	RM	RG	Oud-Kath. kerk Ned. Kathedraal
12.	St. Maria Minor (oud RK)	Achter Clarenburg 6	RM	HA	Particulier
13.	Evang. Luth. Gemeente	Hamburgerstraat 9	RM	RG/ ZV	Lutherse gem. Utrecht
14.	Doopsgezinde Gemeente	Oudegracht 270	RM	RG/ ZV	Doopsgez. gem. Utrecht
15.	Geertekerk	Geertekerkhof 23	RM	RG/ ZV	Remonstrantse gem.
16.	Kerk Blauwkapel	Kapelweg 21	RM	RG/ ZV	Ver. vrienden v. Blauwkapel
17.	St. Martinus	Oudegracht 401	RM	WO	Particulier, VvE
18.	Schuilkerk Ste. Gertrudis	Mariahoek 9	RM	ZV	Oud-Katholieke Kerk
19.	St. Willibrorduskerk	Pastoor Ohllaan 34	RM	RG	Parochie Licht van Christus
20.	O.L.V. ten Hemelopneming	Pastoor Boelenslaan 9	RM	RG	Parochie Licht van Christus
21.	Torenpleinkerk Vleuten	Schoolstraat 5	RM	RG	Prot. wijkgem. Vleuten
22.	Pauluskerk	W. de Zwijgerplantsn. 1	GM	RG	St. Martinusparochie
23.	Nieuwe Kerk	Bollenhofsestraat 138	GM	RG/ ZV	Protestantse Gemeente Utrecht
24.	Wilhelminakerk	Hobbemastraat 35	GM	RG/ ZV	Protestantse Gemeente Utrecht
25.	Marcuskerk	Wijnesteinlaan 2	GM	RG/ ZV	Protestantse Gemeente Utrecht
26.	Triumfatorkerk	Marco Pololaan 191	GM	RG/ ZV	Protestantse Gemeente Utrecht
27.	Mattheuskerk	H. v. Tussenbroeklaan 1/a	GM	RG	Chr. Geref. kerk Utrecht West
28.	H. Jacobuskerk	Pr. Bernhardplein 39	GM	VK	St. Ludgerusparochie
29.	St. Josephkerk	Draaiweg 44	GM	VK	St. Ludgerusparochie
30.	Heilige Hartkerk	Oudwijk 23	GM	WO	Particulier, VvE
31.	St. Aloysiuskerk	Adr. Van Ostadelaan 2	GM	RG	St. Martinusparochie
32.	St Gertrudiskerk	Amaliadwarsstraat	GM	RG	St Martinusparochie
33.	St. Dominicuskerk	Palestrinastraat 1	GM	VK	St. Ludgerusparochie
34.	H. Gerardus Majellakerk	Thomas a Kempisweg 3	GM	RG/ KL	Majellaparochie
35.	Tuindorpkerk	Prof. Suringarlaan 1	GM	RG/ ZV	Protestantse Gemeente Utrecht
36.	Pniëlkerk	Lessinglaan 33	GM	RG	Chin. Chr. Gem. Nederland
37.	Singelkerk	Wittevrouwensingel 33	GM	RG/ ZV	Chr. Geref. kerk Utrecht Centr.
38.	Westerkerk	Catharijnekade 9	GM	VK	Particulier
39.	St. Jacobuskerk	Bemuurde Weerd O.Z. 56	GM	WO	Particulier
40.	Holy Trinity Church	v. Limburg Stirumplein 2	GM	RG	Anglican Church Utrecht
41.	Voormalige Synagoge	Springweg 162	GM	RG	Sticht. Zending en Opwekking
42.	Silokerk	Herenstraat 36	GM	RG/ ZV	Baptistengemeente
43.	Apostolisch Genootschap	Aziëlaan 155	GM	OB	Apostolisch Genootschap
44.	Noorderkerk	R. v.d. Hamkade 20	GM	RG	St. Islam. centr. Nederland
45.	Vrij Evangel. Gemeente	Boothstraat 7	GM	RG/ ZV	Evangelie Gem. Utrecht
46.	Ottone	Kromme Nieuwegracht 62	GM	ZV	Particulier
47.	Kerk Vleuten-de Meern	Zandweg 126	GM	RG	Prot. Gem. de Meern
48.	Johanneskerk	Moezeldreef 400	GM	RG/ ZV	Protestantse Gemeente Utrecht
49.	Bethelkerk	Burg. Norbruislaan 1	GM	RG/ ZV	Protestantse Gemeente Utrecht
50.	Rafaelkerk	Lichtenberchdreef 2	GM	RG	R.K. Rafaelparochie
51.	Jeruzalemkerk	Troosterlaan 65	GM	RG/ ZV	Geref. k. Utrecht centr Vrijgem.
52.	Immanuelkerk	't Goylaan 129	GM	RG	St. J. Maasbach Wereldzending
53.	Geref. Kerk Vleuten	Alendorperweg 57	GM	WO	Particulier
54.	K.v. J. Chr./Heiligen der Laatste Dagen	Pr. Irenelaan 51a	GM	RG	Church Of Jesus Christ Of Latter-Day Saints
55.	Apostolische Kerk	Pr. Margrietstraat 126	GM	RG/ OB	Apostolisch Genootschap
56.	Nieuw Apostolische kerk	Werner Helmichstraat 1	GM	VK	Particulier
57.	Metaalkathedraal	Rijksstraatweg 20	GM	CC	Particulier
58.	Kath. Apostolische kerk	Oudwijkerlaan 8	GM	RG	Kath. Apostol. Gemeente

Gebruik

Het gebruik van de monumentale kerkgebouwen in de binnenstad en in de wijken is vaak multifunctioneel. Dat is gunstig voor het behoud en beheer van deze gebouwen. De kerken in de buitenwijken vervullen vaak een ondersteunende rol voor het maatschappelijke leven in de wijk (buitenschoolse opvang, huiswerkbegeleiding, uitvaartdiensten, gebruik van de kerk door buurtbewoners, voedselbank, zaalverhuur, concerten en andere culturele activiteiten). Dat geldt natuurlijk niet voor alle kerken. Veel kerken worden alleen gebruikt voor de zondagse mis of kerkdienst en/of een uitvaart, doop- of trouwdienst. Daar waar de kerkgemeenschap sterk terugloopt of verouderd is, is het risico op sluiting en afstoting het grootst en zal een vraag van herbestemmen spelen.

Het huidige gebruik van de 58 kerkgebouwen met een beschermde status is als volgt:

Aantal	Gebruik
43	Religieus
23	Naast religieus gebruik ook verhuur/ zalencentrum
4	Kerkgebouwen in herontwikkeling
6	Leegstand of komen in 2017 leeg/ afstoting/ verkoop
1	Uitsluitend horeca
1	Moskee
1	Museum, met religieus gebruik
1	Culturele broedplaats, met verhuur, horeca en artists in residence
1	Kantoor en zaalverhuur, naast religieus
3	Woonfunctie
1	Zaalverhuur

Foto:
Johanneskerk, Moezeldreef 400, Culturele Karavaan multicultureel muziek en dansfestival.

Kerkgebouwen in transitie

Geconstateerd wordt dat het aantal leegkomende en af te stoten gebouwen in het afgelopen jaar is gestegen van drie naar negen. Drie van deze kerkgebouwen zijn overigens onder voorbehoud verkocht en zullen worden herontwikkeld tot woning (kerk aan Alendorperweg 57, voormalige gereformeerde kerk), wooneenheden (Apostolische kerk aan de Werner Helmichstraat 1-3) en een andere nog niet bekende functie (Westerkerk, Gereformeerde gemeente Utrecht, Catharijnekade 9). Twee kerken zijn (onder voorbehoud) verkocht aan andere geloofsgemeenschappen (St. Jacobus en de Triumfatorkerk).

Door reorganisatie en samenvoeging van de rooms-katholieke parochies in de stad Utrecht zullen in 2017 vijf katholieke kerken hun deuren sluiten voor wat betreft het reguliere kerkelijke gebruik. Vier van deze kerkgebouwen hebben een beschermde status. Het betreft de St. Dominicus (Palestrinastraat 1, Oog in Al, gemeentelijk monument), de St. Antonius van Padua (Kanaalstraat 299, Lombok, rijksmonument), de St. Josephkerk (Staatsliedenbuurt, Draaiweg 44, gemeentelijk monument) en de St. Jacobuskerk (Zuilen, Prins Bernardplein 39, gemeentelijk monument).

De verwachting is dat in de komende tien jaar het aantal te sluiten katholieke kerkgebouwen nog verder zal stijgen. Ook in protestantse kringen is verdere sluiting en afstoting van kerkgebouwen te verwachten. Daarmee is de verwachting ook dat er meer kerkgebouwen zullen worden herontwikkeld.

In de paragraaf over het particuliere initiatief zal nader worden ingegaan op enkele ontwikkelingen rond de te sluiten katholieke kerken.

Foto's:
Westerkerk
(linksboven).

St. Dominicus
(rechtsboven).

St. Jacobuskerk
(linksonder).

St. Josephkerk
(rechtsonder).
(Bron: www.Duic.nl)

8. Financiële aspecten; beheer, onderhoud en exploitatie

De instandhouding van monumentale kerkgebouwen is onder meer een financiële opgave. De reguliere exploitatie van kerkgebouwen omvat veel posten die voor alle monumentale gebouwen gelden, maar deels specifiek zijn voor kerkelijke objecten, zoals relatief hoge kosten voor energie, maar ook voor de verzekering - veelal tegen herbouwwaarde - en in veel gevallen ook de kosten voor de instandhouding van monumentale orgels. De exploitatie betreft:

- Kosten voor energie
- Verzekeringen van het kerkgebouw
- Abonnement en kosten inspecties Stichting Monumentenwacht Utrecht
- Kosten voor regulier stemmen en onderhoud orgel(s)
- Personele lasten en huisvesting van het kerkelijk bureau
- In een enkel geval erfpacht
- Onderhoudslasten
- Overige lasten, zoals rente en aflossing op leningen voor restauratie

Incidenteel worden investeringen gedaan om nevengebruik mogelijk te maken: om het gebouw beter geschikt te maken voor verhuur en evenementen zijn diverse aanpassingen noodzakelijk. Dan gaat dan om extra toiletgroepen, horecavoorzieningen die aan de nodige eisen moeten voldoen, maar ook aanpassingen op grond van voorschriften van de brandweer, ten behoeve van de veiligheid van mens en gebouw.

Voor gebouwen met religieus gebruik is heffing van OZB niet van toepassing. Bij wijziging van de functie met verlies van religieus gebruik vervalt deze vrijstelling van OZB.

Tegenover deze kosten staan diverse inkomstenbronnen:

- Inkomsten die direct gerelateerd zijn aan het religieuze gebruik: de jaarlijkse kerkelijke bijdrage van kerkleden (actie kerkbalans), collectes, giften en legaten.
- Inkomsten uit vergoedingen voor uitvaartbijeenkomsten en kerkelijke inzegeningen van huwelijken.

Foto:
Boothstraat 7 voorbeeld van een bijeenkomst in de verhuurde kerkzaal.

- Verhuur voor congressen (o.a. via ‘Huur een kerk’), evenementen, culturele manifestaties, concerten, vergaderingen en exposities. Concerten en andere evenementen worden vanuit eigen geledingen georganiseerd of door derden, zoals jaarlijks het Festival Oude Muziek.
- Fondsen, sponsoring en crowdfunding (zoals voor de Domkerk, door de PGU in samenwerking met banken of een crowdfundingorganisatie).
- Inkomsten uit additionele horeca, zoals bij de Domkerk.
- Giften door bezoekers.
- Subsidies voor rijksmonumenten (eenmalig voor restauraties en meerjarige instandhoudingssubsidies in het BRIM, binnenkort het SIM) en goedkope leningen van rijk, provincie (BRIM en Parelfonds) voor rijksmonumenten of van de gemeente (het Utrechts Restauratiefonds) voor gemeentelijke monumenten.
- Binnenstadsfonds van PGU, gemeente en provincie voor de vijf grote rijksmonumentale kerken in de binnenstad (zie rol van de gemeente).
- Entree heffen, in de huidige situatie gebeurt dat bij een beperkt aantal kerken, bij groepsrondleidingen. Dit toeristisch bezoek is met name mogelijk in de grote binnenstadskerken, behalve bij de Buurkerk. Het toeristisch bezoek kan het kerkelijke gebruik, de kerkdienst, in de weg zitten (museale versus kerkelijke functie).

Kerkeigenaren benoemen regelmatig het belang van het faciliteren door de gemeente van de mogelijkheden voor diverse vormen van nevengebruik (niet-kerkelijk gebruik), inclusief additionele horeca, in bestemmingsplannen.

Diverse regelingen onder andere voor kerkgebouwen

Kerken nevenfunctie-lening van het Nationaal Restauratiefonds

Met de Kerken nevenfunctie-lening kunnen aanpassingen worden gefinancierd die het mogelijk maken om het kerkgebouw voor andere activiteiten te gebruiken. Met de lening kunnen sanitaire voorzieningen, verwarming of een pantry worden gerealiseerd. Met deze (neven)activiteiten kan een kerkgebouw extra inkomsten genereren, wat gunstig is voor de exploitatie. De kerken nevenfunctie-lening kan ook ingezet worden voor duurzaamheidsmaatregelen of de financiering van herbestemmingskosten. Sinds 2016 is voor het verkrijgen van deze lening de eis van religieus gebruik losgelaten.
Alleen rijksmonumenten kunnen van deze lening gebruik maken. Er kan maximaal € 150.000,- geleend worden tegen een lage rente (minimaal 1,5%).

Subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten

De Subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten van de rijksoverheid bevordert een duurzaam gebruik van beschermde monumenten en van gebouwen met een cultuurhistorische waarde. De regeling voorkomt dat monumenten waarvoor een nieuwe functie lastig te vinden is, langere tijd leeg staan en daardoor snel achteruit gaan. De subsidie draagt bij in de volgende kosten:

- onderzoek: kosten voor onderzoek naar de haalbaarheid van de herbestemming
- wind- en waterdichtmaatregelen: kosten om het bouwwerk in de tussentijd wind- en waterdicht te houden.

Alle categorieën monumenten en niet-beschermde gebouwen van cultuurhistorische waarde kunnen van deze regeling gebruik maken, zelfs voor kerkgebouwen of kloosters die niet beschermd zijn.

Subsidie provincie Utrecht
Voor het ondersteunen van restauratie van rijksmonumenten beschikt de provincie Utrecht over een Fonds Erfgoedparels. De subsidieregeling is op dit moment vooral bestemd voor buitenplaatsen, maar gezien de grote restauratie- en herbestemmingsopgave van religieus erfgoed die blijkt uit de Erfgoedmonitor, verwacht de provincie een groeiend beroep op het Fonds. Zo heeft de Domkerk in 2016 een subsidie ontvangen voor de restauratie van de wimpergen (sierelementen in de vorm van een driehoek boven een spitsboog) van het koor.
De provincie start ook met een pilot ‘restauratie en duurzaamheid’, gericht op het terugbrengen van energieverbruik. Indien mogelijk wil de provincie juist ook religieus erfgoed bij deze pilot betrekken, omdat blijkt dat in deze categorie grote winst te behalen valt. De inzet is een verlaging van beheerkosten voor moeilijk rendabel te maken gebouwen.

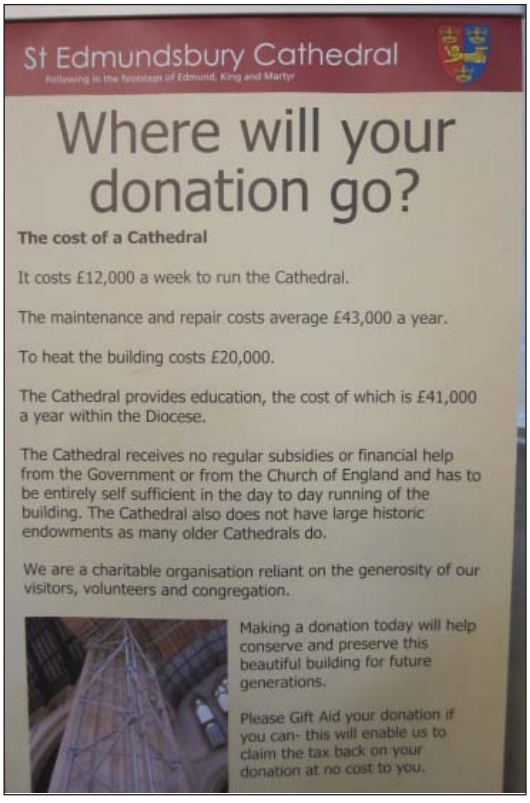
Bij de gesprekken met een aantal eigenaren komt ook de parkeerproblematiek naar voren: kerkgangers blijven onder meer weg vanwege de parkeerheffing. Zij zien dit vooral op de zondagen als een belemmering sinds enkele jaren ook op zondag betaald parkeren is ingevoerd in de binnenstad. In een tweetal gevallen was de parkeerheffing een van de redenen tot verplaatsing van de kerkgemeenschap vanuit de binnenstad naar omliggende wijken.

De kerkenregeling waarbij de gemeente subsidieerde in het onderhoud van kerkgebouwen met de status van gemeentelijk monument bestond vanaf 1992, op basis van een meerjarenonderhoudsplan, van zes jaar. Het college besloot in 2014 de regeling te integreren met de regeling voor voordelige leningen uit het Utrechts Restauratiefonds. De beschikbare

Foto links en rechts:
St Edmundsbury Cathedral, kerkbezoekers worden gewezen op de mogelijkheid om te doneren voor het onderhoud.

De jaarlijkse kosten van onderhoud en exploitatie van St. Edmundsbury Cathedral.

middelen van de eerdere regeling voor 2015 en 2016 zijn inmiddels toegevoegd aan het URF. In de laatste zes jaar werd een klein deel van het totaal beschikbare budget (maximaal € 200.000,- op jaarbasis) benut voor subsidiëring van voorzieningen voor neven-gebruik en voor een onderzoek naar neven- of hergebruik. De raadscommissie Stad en Ruimte is eind 2013 uitvoerig geïnformeerd over de regeling. In de laatste jaren bedroeg het subsidiepercentage slechts 27%. Voor 29 kerkgebouwen werd een beroep gedaan op de regeling.

De totale exploitatie van de kerkelijke gebouwen met een rijks- of gemeentelijke status op jaarbasis bedraagt circa € 50.000,- voor de kleinere gebouwen tot vele tonnen voor de grote binnenstadkerken.
Door het wegvallen van BRIM-subsidies (subsidie voor instandhouding van rijksmonumenten) voor juist de meeste grote binnenstadkerken is hier voor eigenaar PGU (Protestantse Gemeente Utrecht) een aanzienlijk probleem ontstaan. Het vergt een andere verdeel-systematiek van de rijksoverheid om dit probleem op te lossen. Daarom is ook een lobby gestart om deze problematiek van de grote kerkeigenarenonder de aandacht te brengen bij de landelijke politiek. Deze lobby wordt ondersteund door de gemeente.

Foto:
Domkerk, zuidzijde koor met luchtbogen.
In 2014 werd met de crowdfundingactie *Draag de Dom* het restauratiebedrag voor één luchtboog binnengehaald.

9. Energiebesparing en kerkgebouwen

Sinds een jaar is een kerngroepje van (zeven) kerkeigenaren bijeen, ondersteund door de gemeentelijke afdeling Milieu, om de zoektocht naar hernieuwbare energie en energiebesparing ook in kerkgebouwen te bespreken. Om bij te dragen aan de maatschappelijk gewenste energietransitie, onder meer door het terugbrengen van het gebruik van fossiele brandstoffen en ook om de exploitatie op de langere termijn te verbeteren. Meerdere kerkgebouwen zijn aangesloten op het stedelijk warmtenet. Een verdere verduurzaming van het warmtenet zal in de toekomst nog volgen.
Veel eigenaren zijn ook voor hun eigen gebouw op het punt van energiebesparing al in actie gekomen, door spaar- en LED-lampen aan te brengen of de plaatsing van zonnepanelen voor te bereiden. Een stap verder gaat het om het doorlichten van de installaties, een juiste inregeling van de verwarming en ook het onderzoeken van mogelijkheden voor lage temperatuurverwarming waarvoor warmtepompen kunnen worden toegepast. Opgemerkt moet worden dat in menig geval de verwarmingsinstallatie gedateerd is, doordat met name rijkssubsidies wel beschikbaar waren voor bouwkundig onderhoud, maar installaties niet tot de subsidiabele kosten van onderhoud of restauratie behoren. Financiële regelingen van het rijk zouden meer op dit aspect van monumenten gericht moeten zijn; het Nationaal Restauratiefonds onderzoekt daarom samen met het ministerie van OCW en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed steeds meer de mogelijkheden voor subsidies of gunstige financieringen.

Sinds 2013 biedt de gemeente Utrecht met een tijdelijke regeling de mogelijkheid om een advies voor duurzame monumentenzorg (DuMo-advies) te subsidiëren. Daar is door één kerkeigenaar gebruik van gemaakt. Voor de voordelige lening voor het uitvoeren van energiemaatregelen is geen aanvraag voor een kerkgebouw ontvangen.
Soms rendeert ook het aanbrengen van isolerende voorzieningen, al is dat eerder aan de orde voor kleine bijruimten dan voor de hoofdruimte van een kerkgebouw. Niettemin werd in enkele kerken een isolerende beglazing in de kerkruimte aangebracht (voorzetbeglazing) of worden bijvoorbeeld gewelven van een isolatielaag voorzien.
Of een investering in energiemaatregelen zich terugverdient is onder meer afhankelijk van de huidige kosten voor energie. Die kosten variëren voor de kerkelijke gebouwen van circa € 5000,- jaarlijks tot vele tienduizenden bij intensief gebruik. Veel kerkgebouwen zitten in de middengroep van € 15.000 tot € 35.000,- op jaarbasis.
De kennis en ervaringen wil deze groep graag delen met alle kerkeigenaren en dat wordt in de loop van het komende jaar georganiseerd.

Foto:
Doopsgezinde kerk achtergevel van de kerkzaal met voorzetramen aan de buitenzijde.

10. Toeristisch potentieel

In het Toerisme Perspectief 2020 van december 2015 zijn de gemeentelijke doelstellingen voor de komende jaren benoemd. De toeristische-recreatieve sector is een belangrijke economische factor voor de stad, met € 1,1 miljard aan jaarlijkse bestedingen, voor een groot deel (56%) voor het zakelijk toerisme. De sector is goed voor 7,4 % van de werkgelegenheid in de stad, met 12.500 voltijdbanen.
De landelijke toeristische sector wordt bovendien steeds belangrijker, dat blijkt onder meer uit het aantal buitenlandse bezoekers, dat landelijk in zes jaar tijd is gestegen van circa 10 miljoen naar 15 miljoen (bron: Nederlands Bureau voor Toerisme). Ook in Utrecht stijgt het toeristisch bezoek ieder jaar.
Eén van de vier thema's in het Toerisme Perspectief is de toeristische benutting van erfgoed. De constatering is dat het erfgoed nog beter 'vermarkt' kan worden. Het cultuurhistorisch aanbod van in de gemeente Utrecht is een van de belangrijkste aspecten als het gaat om (toeristisch) bezoek aan de stad (naast de bruisende, creatieve sfeer). Erfgoed en historie worden door bezoekers ook steeds vaker genoemd als reden voor een verblijf in Utrecht, een stijging die sneller gaat dan in andere onderzochte steden in Nederland.
Utrecht Marketing heeft als opdracht gekregen om specifiek voor het thema erfgoed diverse marketing- en promotieactiviteiten te ontwikkelen. Die richten zich met name op de zeer geïnteresseerde bezoekers uit de omringende landen, met name Duitsland.

Het gemeentelijk bureau Onderzoek heeft voor deze Visie informatie op een rij gezet aan de hand van een tweetal vragen:

- In hoeverre dragen monumentale kerkgebouwen bij aan het toeristisch bezoek van de stad?
- Kan toeristisch bezoek tot extra inkomsten voor de kerkeigenaar leiden?

Utrecht staat op de vierde plaats van Nederland wat betreft het aantal dagbezoekers aan de binnenstad. Nederlandse bezoekers komen in 2015 gemiddeld twee keer per jaar naar de Utrechtse binnenstad. Er wordt daarnaast geschat dat er ieder jaar circa 600.000 internationale dagbezoekers naar Utrecht komen. In 2016 waren er 534.000 hotel-overnachtingen in Utrecht en circa 90.000 overnachtingen in (Air)bnb's (CBS, 2017; Airdna, 2017).

Foto:
Crispin Truman van de Engelse Churches Conservation Trust tijdens het congres 'Religious Heritage and Tourism' op 6 oktober 2016 in de Domkerk.

De gemeente Utrecht heeft onder bezoekers het imago van een stad met aantrekkelijk cultuurhistorisch erfgoed en bezet momenteel de vierde plaats in Nederland). Ten opzichte van 2010 is de verwachting over cultuurhistorisch erfgoed in Utrecht gestegen, in vier jaar tijd van 65 naar 74 procent. Geen enkele stad in Nederland kent een dergelijk grote stijging. Het imago van Utrecht bestaat dus steeds vaker uit een verwachting van aantrekkelijk cultuurhistorisch erfgoed (NBTC-NIPO Research, 2014).
Welke rol religieus erfgoed speelt - in Utrecht en verder in Nederland - als motief om de binnenstad te bezoeken is moeilijk te bepalen, omdat hier weinig gericht onderzoek naar is gedaan. Het NBTC-NIPO Research heeft in 2016 wel onderzoek gedaan naar de redenen van bezoek aan Utrecht, maar dit onderzoek gaat niet specifiek in op (religieus) erfgoed. Het onderzoek van NBTC-NIPO Research (2016a) gaat in op de motieven van toeristisch bezoek van Nederlanders aan Nederlandse steden. Bij dit onderzoek worden meer categorieën onderscheiden en is meer te zeggen over de rol van erfgoed. Als we ervan uitgaan dat erfgoed onder de categorie ‘attractie’ valt dan speelt dit bij maximaal 4% van de bezoekers een rol. In 2015 brachten 3.610.000 Nederlanders een dagbezoek aan Utrecht. Dit zou betekenen dat attracties voor maximaal 144.400 mensen een motief vormt om naar Utrecht te komen. Daarnaast kan verondersteld worden dat cultureel erfgoed een indirecte rol speelt bij het bezoekmotief ‘stadswandeling maken’ dat door 13 procent van de respondenten wordt genoemd. Erfgoed zal het voor bezoekers immers interessanter maken om een stadswandeling te maken. Dit zou betekenen dat erfgoed voor (maximaal) 470.000 Nederlandse bezoeken een bezoekmotief kan zijn.
Het Continue Vakantie Onderzoek (CVO) maakt specifiek onderscheid in de categorie ‘bezienswaardige gebouwen’, waar kerken onder vallen. Net als het imago-onderzoek gaat het CVO niet in op buitenlandse bezoekers. Volgens het CVO bezoekt 24% van de (overigens kleine groep) respondenten ‘bezienswaardige’ gebouwen. Dit percentage is gelijk aan het Nederlands gemiddelde en ligt hoger dan het gemiddelde van de Provincie Utrecht (20%) (NBTC-NIPO Research, 2015).
Van een aantal kerken in grote(re) Nederlandse steden is het aantal bezoekers bekend. Uit deze cijfers blijkt dat de Utrechtse Domkerk veruit de meeste bezoekers trekt, maar de cijfers van alle grote binnenstadskerken zijn niet compleet.
Van een aantal Utrechtse binnenstadskerken zijn bezoekersaantallen bekend, namelijk van de kerken die deelnemen aan Kerken Kijken. Gerelateerd aan de circa 4.210.000 (van Nederlanders en internationale toeristen) bezoeken aan Utrecht betekent dit dat ruim 10% van de bezoekers een kerkgebouw bezoekt. Het is helaas niet mogelijk een vergelijking te maken met andere steden in Nederland.
Nederlanders geven gemiddeld € 40,80 uit bij een bezoek aan Utrecht. Landelijk wordt hiervan 38% besteed aan winkelen, 46% aan horeca en 16% aan overige zaken (NBTC-NIPO Research, 2016a). In het geval van Utrecht resulteert dit gemiddeld in een besteding van € 6,50 aan overige zaken, zoals het bezoek aan een museum of attractie.
In Utrecht zijn geen voorbeelden van kerken die entreegeld heffen. Alleen de beklimming van de Domtoren kost geld, maar het gaat hier niet om een bezoek aan het kerkgebouw zelf. In termen van economisch potentieel voor de kerkgebouwen zelf levert toeristisch bezoek waarschijnlijk dus nog niet veel geld op.

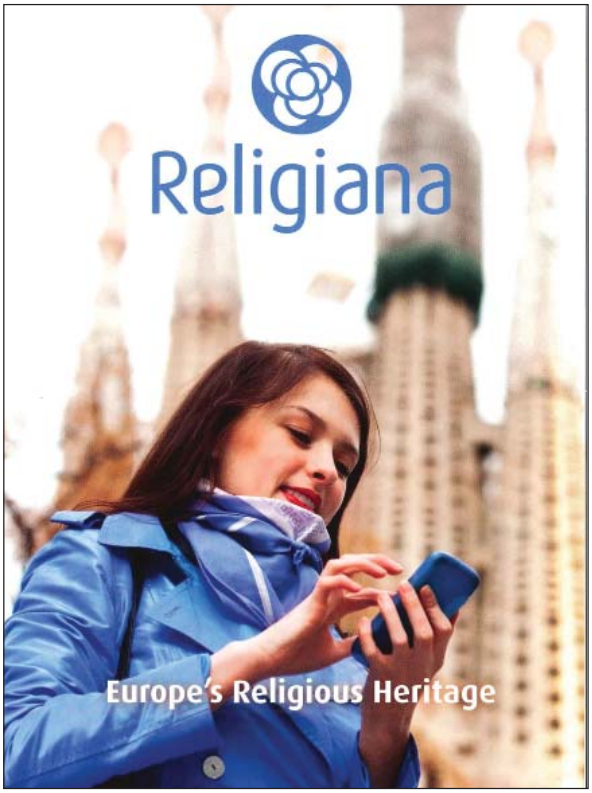
Entreeheffing

In de concept-visie religieus erfgoed is ook entreeheffing genoemd als een mogelijke inkomstenbron voor kerken. In Nederland wordt in diverse kerkgebouwen entree geheven, variërend van € 1,- tot, voor zover bekend, € 6,-. Het tarief geldt soms in combinatie met

bezoek aan een toren, kerkmuseum of schatkamer. Entreeheffing blijkt in de praktijk alleen voor te komen in één of meer grote binnenstadskerken per stad.
De Protestantse Gemeente Utrecht is geen voorstander van heffen van entree in de Domkerk. Het belangrijkste argument is dat de Domkerk in de eerste plaats een huis van God is, waar toeristen van harte welkom zijn, maar dat het gebouw 'geen museum' is. Bezoekers worden gevraagd om een vrijwillige bijdrage en dat levert per jaar circa € 100.000,- op.
Kerken Kijken gaat ook uit van gratis toegankelijkheid.

Op het internationale congres dat in oktober 2016 in Utrecht werd gehouden over religieus erfgoed en toerisme werd een moderne vorm van doneren bij een bezoek aan een kerkgebouw genoemd. De website en app *Religiana* streeft naar het aanbieden van informatie over openstelling en over de cultuurhistorie en biedt ook de mogelijkheid ter plaatse een financiële bijdrage te leveren, dat alles met gebruik van een smartphone.

Afbeelding:
Brochure met informatie over de app Religiana.

Kerken Kijken Utrecht

Voor het openstellen van de monumentale kerkgebouwen in de binnenstad bestaat in Utrecht al sinds 1983 het cultuurhistorische project Kerken Kijken Utrecht. Twaalf binnenstadskerken zijn vooral in de zomermaanden opengesteld voor bezoekers (maar ook steeds meer in de andere maanden), waarbij meer dan 200 vrijwilligers rondleidingen verzorgen. Het aantal bezoekers is de laatste jaren circa 60.000. De Domkerk is dan niet meegerekend, alleen al de Domkerk ontving in 2016 over het hele jaar gerekend 385.000 toeristische bezoekers. Dat aantal is in enkele jaren fors gestegen (van 250.000): de toegang tot de kerk, de Domtoren en DomUnder lijken elkaar steeds meer te versterken. De Domkerk is daarmee één van de drukst bezochte kerkgebouwen van Nederland.

Tijdens de RIB op 24 november 2016 zijn vanuit Kerken Kijken enkele wensen, suggesties en ambities genoemd, zoals:

- de bewegwijzering naar de historische binnenstadskerken verbeteren
- verwijzing naar de historische binnenstadskerken via informatiemateriaal van de gemeente, van Utrecht Marketing/ Utrecht Toerisme, via de Uitkrant etc.
- de binnenstadskerken en hun besturen meer betrekken bij allerlei stedelijke netwerken en podia, waar ook ondernemers, horeca, universiteit etc. elkaar treffen.
- De binnenstadkerken meer betrekken bij uiteenlopende manifestaties, zoals Culturele Zondagen.
- Kerken Kijken werkt inmiddels samen met Utrecht Marketing aan concrete punten als een vernieuwde website en informatiemateriaal.
- Kerken Kijken zou ook steeds meer buiten de zomermaanden de kerkgebouwen willen openstellen, maar dan zijn de kosten ook hoger (organisatie, regelen van vrijwilligers, meer reiskosten vrijwilligers, kosten van verwarming in het stookseizoen, meer informatiemateriaal). Dat vraagt om hogere inkomsten en verhoging van de jaarlijkse subsidie.
- Ook extra projecten en activiteiten vereisen aanvullend budget, dat kan in de vorm van een projectsubsidie (naast externe fondsenwerving), bijvoorbeeld voor een congres of een ander evenement, een project voor schoolkinderen, een kennisplatform op de website etc.

Foto:
Kerken Kijken 2015. Bezoekers kunnen op panelen in twee talen over de geschiedenis van het kerkgebouw lezen.

Publieksbereik

De gemeentelijk afdeling Erfgoed kent een lange traditie in het voor het grote publiek tonen van resultaten van historisch onderzoek (archeologie, bouw- en architectuur-historie). Aan de Utrechtse geschiedenis zijn veel publicaties en brochures gewijd. Enkele boeken gaan over kerkelijk erfgoed, zoals het in 2014 verschenen: *De Utrechtse Domtoren, Trots van de stad.* Naast publicaties wordt er veel aandacht besteed aan rondleidingen en lezingen, zodat de kennis van de stad letterlijk bij de mensen wordt gebracht.

Afbeelding (boven):
In 2014 verscheen *De Utrechtse Domtoren, Trots van de stad.*

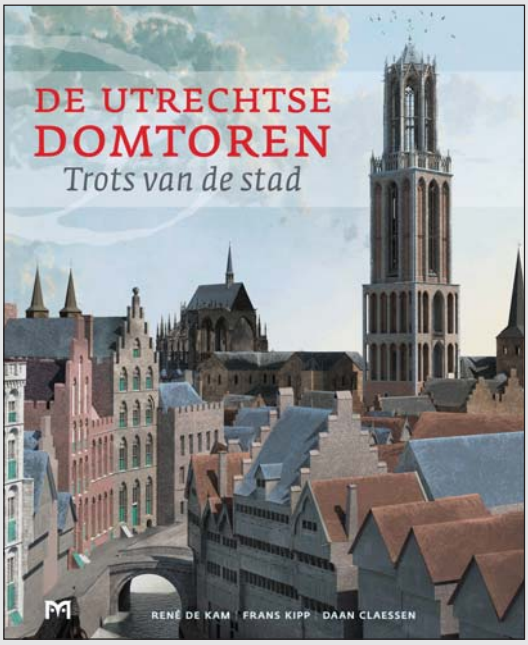

Foto (onder):
De tentoonstelling in het Centraal Museum naar aanleiding van de publicatie *De Utrechtse Domtoren, Trots van de stad.*

Kerkgebouwen als cultuurpodium

De Utrechtse kerkgebouwen spelen al decennia lang een belangrijke rol als cultuurpodium voor met name muziek. Organisaties gelieerd aan kerken presenteren er hun concertseries en speciale projecten; andere organisaties in het culturele veld huren kerkgebouwen als een passende locatie voor een deel van hun programmering, zoals *Festival Oude Muziek, Internationaal Kamermuziek Festival Utrecht, festival Le Guess Who?* en poppodium *Ekko*. Ook zijn er kerkgebouwen die niet langer een religieuze functie hebben en die zich hebben ontwikkeld tot een waardevolle culturele voorziening: Leeuwenberghkerk, Buurkerk, Metaalkathedraal en Stefanuskerk.

Iedere kerk streeft naar een eigen programmeringsprofiel dat de keuze voor activiteiten bepaalt. Dit profiel is mede afhankelijk van de visie op het gebruik van het kerkgebouw en de akoestische kwaliteiten van het gebouw. Over de hele stad bekeken wordt er in alle seizoenen geprogrammeerd; hoogwaardige én populaire cultuur komt aan bod en vaak zijn er ook educatieve activiteiten. Op sommige locaties wordt nadrukkelijk ingezet op een multidisciplinaire programmering, dus ook theater, dans, literatuur, film en exposities. De kerkgebouwen beschikken tezamen over een reeks fantastische historische orgels uit verschillende periodes. Deze rijkdom aan instrumenten wordt goed benut en de stad kan bogen op uitstekende organisten. Zowel professionals als amateurs betreden het kerkelijk podium, lokaal talent staat in de programmering naast artiesten van internationale naam en faam.

Al met al bieden kerkorganisaties en kerkhuurders een breed en aantrekkelijk cultureel aanbod dat op de eerste plaats is bedoeld voor publiek in de stad en regio, maar natuurlijk ook internationale bezoekers kan interesseren. Met hun veelzijdige en hoogwaardige programmering, in de binnenstad én daarbuiten, dragen de kerken in hoge mate bij aan de leefbaarheid en aantrekkelijkheid van Utrecht. Ze zijn echter niet altijd even goed zichtbaar en bekend, want het ontbreekt aan doeltreffende pr en marketing: een kwestie van menskracht en geld. Wel is er veel enthousiasme en betrokkenheid van organisatoren, coördinatoren en andere vrijwilligers die per kerk een gemeenschap op zich vormen. En er zijn gelijksoortige wensen om ambities beter te kunnen waarmaken en dat ook gezamenlijk op te pakken.
Zo valt er vanuit stedelijk perspectief het nodige te winnen door afstemming van concerten (datum, tijdstip en inhoud) en een gezamenlijke pr. Dat kan de profilering van de afzonderlijke kerken én de profilering van Utrecht als aantrekkelijke cultuurstad alleen maar versterken. Een concreet voorbeeld van artistiek-inhoudelijke samenwerking is het festival gewijd aan de Utrechtse (orgel)componist Jan Welmers dat voor het najaar 2017 gepland staat en waaraan acht kerken inclusief hun organisten deelnemen. De betrokkenen hebben het voornemen jaarlijks een groot samenwerkingsproject te organiseren.

De geringe zichtbaarheid van het culturele aanbod in de kerken geldt zeker voor internationale toeristen. Er zijn inspirerende voorbeelden van steden in het buitenland (Keulen, Hamburg, Dresden) waar meer coördinatie is op de stedelijke pr en marketing, en de bezoeker via de VVV alle informatie kan krijgen over wat zich aan concerten in de diverse kerken afspeelt. Een gezamenlijke Utrechtse folder voor nationale en internationale bezoekers zou in Utrecht al een flinke stap vooruit zijn. En een prikkelende, goed zichtbare zomerprogrammering kan veel bijdragen aan het plezier van (inter)nationale bezoekers aan de stad.

Sinds eind 2016 vormen de bij culturele programmering betrokken kerkorganisaties een platform voor overleg. Onderling en in samenspraak met de afdelingen Erfgoed en Cultuur van de gemeente worden de mogelijkheden voor een gezamenlijke coördinatie en pr verkend. Belangrijke potentiële partners als het Utrechts Festival Overleg, de Stichting Utrechtse Musea en Utrecht Marketing zullen hier zeker ook bij betrokken worden. Een knelpunt dat bij velen naar voren komt: het uitgangspunt van 'open kerk zijn' en zelf activiteiten organiseren botst regelmatig met de noodzaak tot verhuur van de kerk, soms aan partijen die gelijksoortige activiteiten organiseren. Verhuur is echter een noodzaak want het levert een belangrijke bron van inkomsten om de exploitatie, met hoge instandhoudingskosten van het kerkgebouw, rond te krijgen.

Foto:
Domkerk tijdens het Festival Oude Muziek
(Bron: Remke Spijkers fotografie).

Bezoekersaantallen van concerten 2016	
Zaterdagmiddagmuziek Domkerk:	12.000
Zondagmiddagconcerten Vleuten:	500
Nicolaïconcerten:	750
Jacobikerk:	200
Janskerk (Schola Davidica):	2.500
Pieterskerk:	2.000
Willibrorduskerk:	2.000
Beiaardconcerten UKV (met slotconcert):	3.700

11. Herbestemming van kerkgebouwen

In de afgelopen decennia zijn in Utrecht al meer dan veertig kerken veranderd van functie, in zowel de binnenstad als kerkgebouwen in de wijken (zowel beschermde als niet beschermde kerkgebouwen). Een van de eerste voorbeelden daarvan was de rijksmonumentale St. Martinuskerk waar in 1989-1990 appartementen in gemaakt zijn. Inmiddels zijn er tal van andere voorbeelden van herbestemde kerken in de stad met een grote diversiteit aan functies: moskee, theater/cultureel centrum, kantoor, zalencentrum/ congrescentrum, feestzaal/concertzaal, café, woning, appartementen, museum.

In andere steden in Nederland maar ook in het buitenland zijn voorbeelden van hotels in kerkgebouwen, maar ook winkels, een uitvaartcentrum, een bibliotheek, een urnenbewaarplaats, een skatebaan en een basisschool.
Financiële haalbaarheid van de herbestemming is altijd een belangrijk onderdeel van de transformatie. Maar minstens zo belangrijk is het behoud van de monumentale waarden in relatie tot het nieuwe programma. Het gaat om keuzes maken, welwillendheid vanuit de gemeente voor een nieuwe functie op een bepaalde plek, draagvlak van omwonenden, adviseren in het kader van gemeentelijke regelgeving vanuit alle gemeentelijke afdelingen en dus een integrale benadering. Elk monument is uniek, dat geldt ook voor het kerkgebouw, de aanpak zal dan ook altijd maatwerk zijn, net als bij herbestemming van andere monumentale gebouwen.

Foto links:
Culturele activiteit in de Metaalkathedraal.
(Foto uit collectie Maureen Baas)

Foto rechts:
Diner in de kap van de Metaalkathedraal.
(Foto uit collectie Maureen Baas)

Daarnaast spelen ook de maatschappelijke en stedenbouwkundige context een rol.
Welke sociaal-maatschappelijke aspecten spelen een nadrukkelijke rol in de omgeving van de kerk?

- het type wijk en de bevolkingssamenstelling;
- welke behoefte is er in de wijk;
- opgaven voor de toekomst van de wijk;
- gemeentebrede opgaven die een plek kunnen krijgen in de wijk.

Wat is de stedenbouwkundige context:

- is het kerkgebouw markant in zijn directe omgeving;
- is er bijvoorbeeld sprake van een negentiende eeuwse wijk met weinig openbare ruimte;
- heeft de kerk een kerkplein of een grote tuin;
- is er ruimte voor parkeren?

Herbestemmingsprofielen

Cultuurhistorische kernwaarden en uitgangspunten bij (her)ontwikkeling.

Inleiding
Herbestemming met behoud van het historisch karakter is steeds maatwerk. Maatwerk vraagt niet alleen extra inspanningen van alle betrokken partijen, maar geeft over het algemeen ook minder zekerheden bij aanvang. Voor een goed verloop van zo'n proces is het daarom van belang om zo vroeg mogelijk uitspraken te kunnen doen over mogelijke ontwikkelingsrichtingen, zowel ter toetsing als ter inspiratie voor alle betrokken partijen: eigenaar, potentiële koper, huurder, ontwikkelaar, investeerder, architect, gemeente en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Daarom wordt hier een 'herbestemmingsprofiel' geïntroduceerd.
Dit geeft inzicht in de cultuurhistorische kernwaarden van een kerkgebouw en uitgangspunten bij herontwikkeling.

Om te beginnen is het van belang om een verkennend cultuurhistorisch onderzoek of quickscan te (laten) uitvoeren, waarbij de bouw- en verbouwingsgeschiedenis wordt vastgelegd en cultuurhistorische waardestelling op hoofdlijnen wordt opgesteld. Onderdeel van dat onderzoek is ook de stedenbouwkundige setting, de typologie van het kerkgebouw, de kunsthistorische waarden van het kerkinterieur en de ontstaansgeschiedenis van de kerk in relatie tot de wijk. Een deel van deze informatie is al beschikbaar, want bij de aanwijzing van de kerken als beschermd monument is al een eerste vooronderzoek geschied.
Dit cultuurhistorisch onderzoek op hoofdlijnen geeft handvatten om de kernwaarden van de betreffende kerk vast te stellen, vooral ook gerelateerd aan de andere beschermde kerken in de gemeente. Bij de analyse van de kernwaarden worden dezelfde beoordelingscategorieën aangehouden die ook bij de aanwijzing van rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten worden aangehouden. Samengevat zijn dit de cultuurhistorie (gebruik en betekenis), architectuur-, bouw- en kunsthistorie en ensemblewerking (stedenbouwkundige setting), alle getoetst aan gaafheid/ authenticiteit en zeldzaamheid. En aan de hand daarvan is het mogelijk om mogelijkheden van herbestemming te bepalen en af te wegen, voorafgaande aan concrete plannen. Op die wijze kan een herbestemmingsprofiel al vroegtijdig inspiratie en richting geven aan eigenaar, architecten en ontwikkelaars.

Op het moment dat plannen verder geconcretiseerd worden is het – net zoals bij andere verbouwings- en herbestemmingsprojecten - van belang om (uitgebreider) bouwhistorisch onderzoek te verrichten met een verder uitgewerkte waardestelling. Dan kan ook besloten worden om bijvoorbeeld kleuronderzoek te verrichten. Het bouwhistorisch rapport wordt gebruikt om op gebouwniveau en per onderdeel bepaalde ingrepen van een bouwplan af te wegen. Het bouwhistorisch rapport dient te voldoen aan de Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek 2009.

In deze visie zal aan de hand van enkele voorbeelden een dergelijke analyse toegelicht worden, zodat duidelijk wordt hoe de kernwaarden van het kerkgebouw bepaald worden op basis van eerder verricht onderzoek en gedocumenteerde kennis. Er is geconstateerd dat er niet van alle 58 beschermde kerkgebouwen voldoende (diepgaand) vooronderzoek aanwezig is. Het is dus niet mogelijk om op basis van beschikbaar materiaal herbestemmingsprofielen te maken van alle beschermde kerkgebouwen. Bovendien vraagt dat extra capaciteit en

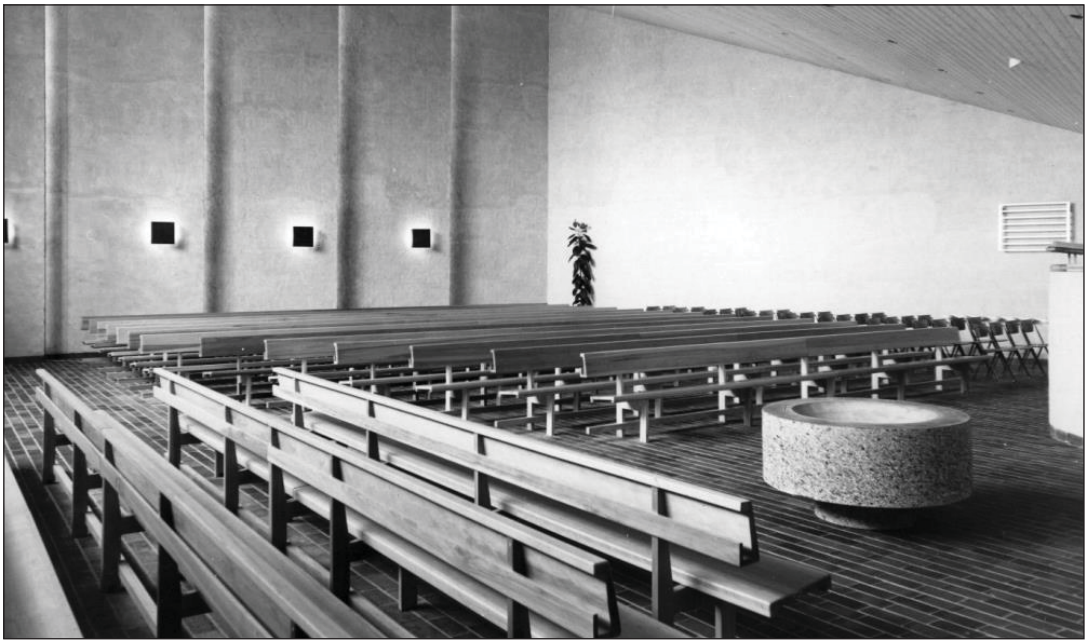
middelen die tijdens het maken van de visie niet beschikbaar was, gelet op de noodzakelijke zorgvuldigheid.

Op dit moment is de planvorming voor een aantal kerkgebouwen (rooms-katholiek en protestants) al gaande, zodat deze analyse alsnog ingebracht kan worden. Voor de 24 beschermde kerkgebouwen die reeds herbestemd zijn, is deze analyse minder noodzakelijk. Het is natuurlijk wel mogelijk om de mogelijkheden van het herbestemmingsprofiel daaraan te toetsen. Voor alle andere beschermde kerkgebouwen zal de analyse gemaakt worden zodra bekend wordt dat afstoting aan de orde is, of de wens tot extra nevengebruik die kan leiden tot een verbouwing.

Foto:
Interieur van St. Willibrordkerk in de binnenstad, 1875.
(Bron: Hessel de Ruig)

Foto:
Interieur van de na-oorlogse Triumfatorkerk 1965.
(Bron: HUA)

Stappenplan herbestemming monumentale kerkgebouwen

1. Eigenaar zet zijn kerkgebouw te koop en informeert de gemeente.
2. Initiatiefnemer (koper/ ontwikkelaar) formuleert wensen en zoekt contact met de gemeente. (Erfgoed, Gebiedsmanagement of anders)
3. Gemeente onderzoekt reikwijdte bescherming van het monument, wat staat er in het bestemmingsplan qua functie en bebouwingsmogelijkheden, welke kennis heeft de gemeente al in huis?
4. Initiatiefnemer (laat) architectuur- en bouwhistorische waarden onderzoeken
5. Herbestemmingsprofiel: gemeente benoemt kernwaarden van het monument en uitgangspunten voor herbestemming
6. Initiatiefnemer/eigenaar onderzoekt exploitatie en financiering
7. Schetsontwerp of voorlopig ontwerp laten toetsen
8. Initiatiefnemer communiceert met omwonenden en belanghebbenden
9. Start ruimtelijke procedures (zoals Utrechts Plan Proces) integrale belangen-afweging, wijziging bestemmingsplan en aanvraag omgevingsvergunning)
10. Afgifte omgevingsvergunning en afhandelen bezwaar en beroepprocedures

Mogelijkheden en kansen:

- Onderzoek de behoefte in de wijk
- Benut de locatie
- Wees flexibel
- Onderzoek financiële haalbaarheid
- Zoek een economische drager voor exploitatie
- Onderzoek mogelijkheden van subsidies en financiering
- Onderzoek het tijdelijk gebruik en genereer zo inkomsten
- Kerk als ontmoetingsplek in de wijk
- Nieuwe functie kan bijdragen aan gezonde verstelijking
- Herbestemmen is een kwestie van lange adem
- Onderzoek de bouwkundige staat van het kerkgebouw, het interieur en de inventaris

Ambities van Utrecht:

- Behoud van het erfgoed
- Ruimte voor religieus (neven-)gebruik
- Gezonde verstedelijking
- Functie met meerwaarde voor de wijk
- Duurzaamheid en energie
- Sociaal maatschappelijke meerwaarde
- Participatie
- Groen
- Kwaliteit van de openbare ruimte
- Stad van kennis en cultuur

Maatwerk en samenwerking

Draagvlak buurt en omwonenden

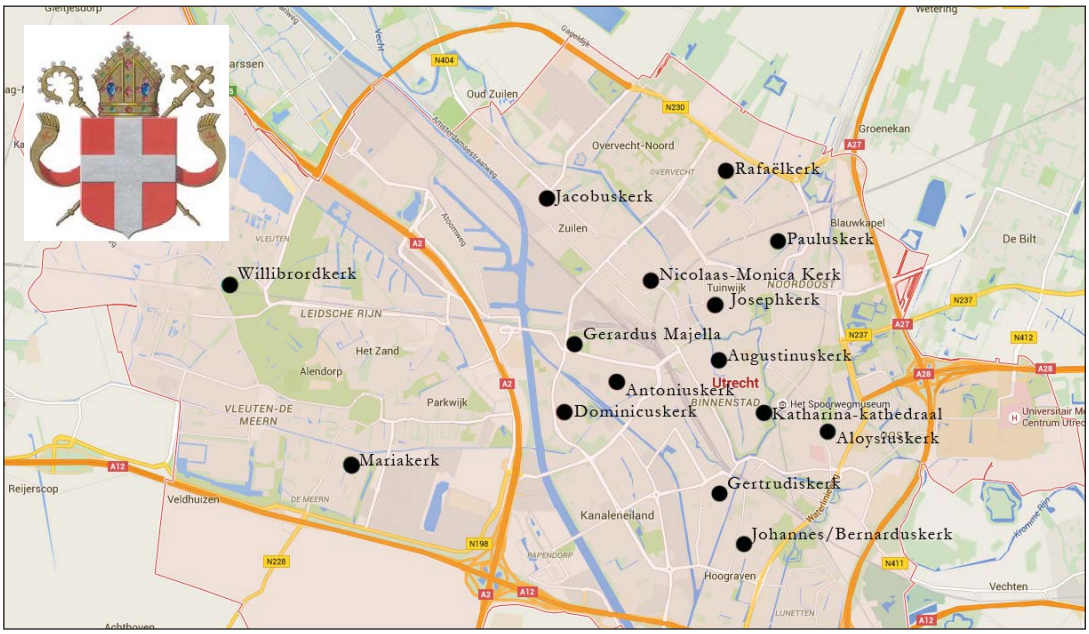
Gemeente Utrecht

Rooms-katholieke kerken en herbestemming

Het eigendom van kerkgebouwen in de rooms-katholieke Kerk berust in Nederland niet bij de bisdommen, maar bij de plaatselijke parochies. De bisdommen stellen wel kaders vast voor het gebruik, het onderhoud, de verkoop, herbestemming en dergelijke van kerkelijk vastgoed in het algemeen en voor kerkgebouwen in het bijzonder.
Binnen de gemeente Utrecht zijn er op dit moment (voorjaar 2017) vijf parochies (St. Ludgerusparochie, St. Martinusparochie, Salvatorparochie, Heilige Gerardus Majella-parochie en de Parochie Licht van Christus in Vleuten-De Meern), die verantwoordelijk zijn voor het beheer en onderhoud van in totaal 14 kerkgebouwen. Vijf kerkgebouwen hebben de status van rijksmonument (St. Catharinakerk, St. Antonius van Paduakerk, St. Augustinuskerk, St. Willibrord in Vleuten, en de Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming/ Mariakerk in De Meern), de overige acht kerkgebouwen zijn aangewezen als gemeentelijke monument (St. Rafaëlkerk, Gerardus Majellakerk, St. Gertrudiskerk, St. Dominicuskerk, H. Jacobuskerk, St. Josephkerk, St. Pauluskerk, St. Aloysiuskerk). Twee kerken hebben geen beschermde status (Nicolaas-Monicakerk, Johannes/Bernarduskerk).

Logo:
Aartsbisdom Utrecht.
(Bron: www.aartsbisdom.nl)

Kaart:
De 15 rooms katholieke kerken in Utrecht, situatie vóór geplande sluitingen.
(Bron: www.stadssynode030.nl)

De Nederlandse bisdommen hebben aangegeven dat op een termijn van 10 tot 15 jaar nog maar 10% van hun kerkgebouwen voor religieus gebruik zullen worden gebruikt. Voor de stad Utrecht betekent dit dat er op de lange termijn waarschijnlijk slechts twee katholieke kerkgebouwen voor de eredienst gebruikt zullen worden.

Binnen de rooms-katholieke kerk heeft het kerkgebouw een sacrale status, het wordt gezien als ‘huis van God’, als een gewijde plaats die door een wijding of zegening voor de goddelijke eredienst, devotie en gebed bestemd is. Daarom kan een kerkgebouw pas worden vervreemd of herbestemd nadat de aartsbisschop bij onherroepelijk decreet heeft besloten het kerkgebouw aan de eredienst te onttrekken.
De maatschappelijke betekenis ligt voor het bisdom vooral in het kerkbezoek voor zover het kerkgebouw het centrum van samenkomst is voor een geloofsgemeenschap die ook diaconale en caritatieve activiteiten behartigt die van belang zijn voor de maatschappij.
Het bisdom ziet kerkgebouwen niet als ‘publieke ruimten’ in de ruime zin van het woord.

Voor het bisdom is de architectonische of architectuurhistorische waarde van het kerkgebouw van ondergeschikte betekenis. Indien grote veranderingen aan de orde zijn bij rooms-katholieke kerkgebouwen (zoals sluiting en verkoop) wordt onderling binnen de parochiebesturen afgestemd welke gebouwen er verkocht zullen worden. De parochie geeft aan een makelaar de opdracht tot verkoop. Maar elke verkooptransactie van gebouwen dient door de aartsbisschop te worden goedgekeurd (machtiging), op voordracht van het parochiebestuur. Daarnaast moet het bisdom ook haar goedkeuring geven aan nieuwe functies in het geval van volledige herbestemming (na ontwijding van de kerk). Voor het bisdom is niet elke herbestemming acceptabel, omdat rekening dient te worden gehouden met de waardigheid van het (voorheen gewijde) kerkgebouw.
Rooms-katholieke kerkgebouwen mogen niet worden herbestemd als kerk van andere geloven dan de christelijke en joods-israëlitische. In het geval van een monumentaal interieur geldt de regel dat dit in principe niet mag worden veranderd (tenzij het gebouw officieel is onttrokken aan de eredienst). Andere geloofsgemeenschappen die een rooms-katholieke kerk willen kopen dienen te zijn aangesloten bij het CIOK (Interkerkelijk contact in overheidszaken). Ten aanzien van het onderhoud van de kerkgebouwen zijn primair de parochiebesturen en hun kerkleden verantwoordelijk voor de onderhoudsstaat van de gebouwen en de bekostiging daarvan.

Commissie Kerkelijk Kunstbezit

Een vertegenwoordiger van het Museum Catharijneconvent heeft zitting in de Diocesane Commissie Kerkelijk Kunstbezit. Dat is een orgaan van het Aartsbisdom Utrecht waar het Museum Catharijneconvent een adviserende rol heeft in het geval van herbestemming van kerkgebouwen en de kunsthistorische waardering van de kerkinterieurs (roerend en onroerende goederen). Daarnaast adviseert het Museum Catharijneconvent ook de eigenaren van de kerkgebouwen. Het museum heeft rapporten en inventarislijsten van de kerken en de kerkinventaris, die door het museum zijn beschreven en gewaardeerd in een digitale database die voor de kerkeigenaren digitaal toegankelijk is.

Foto:
Hoofdaltaar van de Joseph-kerk.
Het hoofdaltaar stamt uit 1913 en komt uit het atelier van Friedrich Wilhelm Mengelberg, (1837 - 1919) Duits-Nederlandse beeldhouwer, architect van kerkinterieurs.
(Bron: afdeling Erfgoed)

Voor de ontwijding en herbestemming van kerken en de gevolgen voor de kerkinventaris hanteert het bisdom specifieke regels (zie bijlage 8).

Gezien het gewijde karakter van het katholieke kerkgebouw zijn nevenactiviteiten maar op zeer beperkte schaal mogelijk. Inkomsten uit nevenactiviteiten kunnen er wel zijn, maar officieel worden (culturele) nevenactiviteiten of de verhuur van kerkzalen door het bisdom niet erkend.

Bij de keuze tot het sluiten en afstoten van kerkgebouwen vormt de vitaliteit van de kerkgemeenschap een doorslaggevende rol bij de keuze die gemaakt wordt. Dit principe strookt echter niet altijd met de praktijk.

De gemeente heeft geen structureel overleg met het bisdom of de parochiebesturen.
De beheerders en parochiebesturen weten de afdeling Erfgoed van de gemeente echter wel goed te vinden voor advies inzake onderhoud, restauratie, verkoop en herbestemming.

Voorbeelden van herbestemde kerkgebouwen in Utrecht

Foto:
Interieur Heilig Hart kerk Oudwijk (appartementen), herbestemd 1998-1999.
(foto Plegt-Vos b.v.).
Door de gemeenschappelijk entree en de ontsluiting van de appartementen (lift en galerijen) vorm te geven als een losstaand 'meubel', blijft de hoogte van de oorspronkelijke kerkzaal te ervaren. Daarentegen vereisen de appartementen grote ingrepen in de (aan deze architectuurstijl eigen) gesloten buitengevels en het dak.

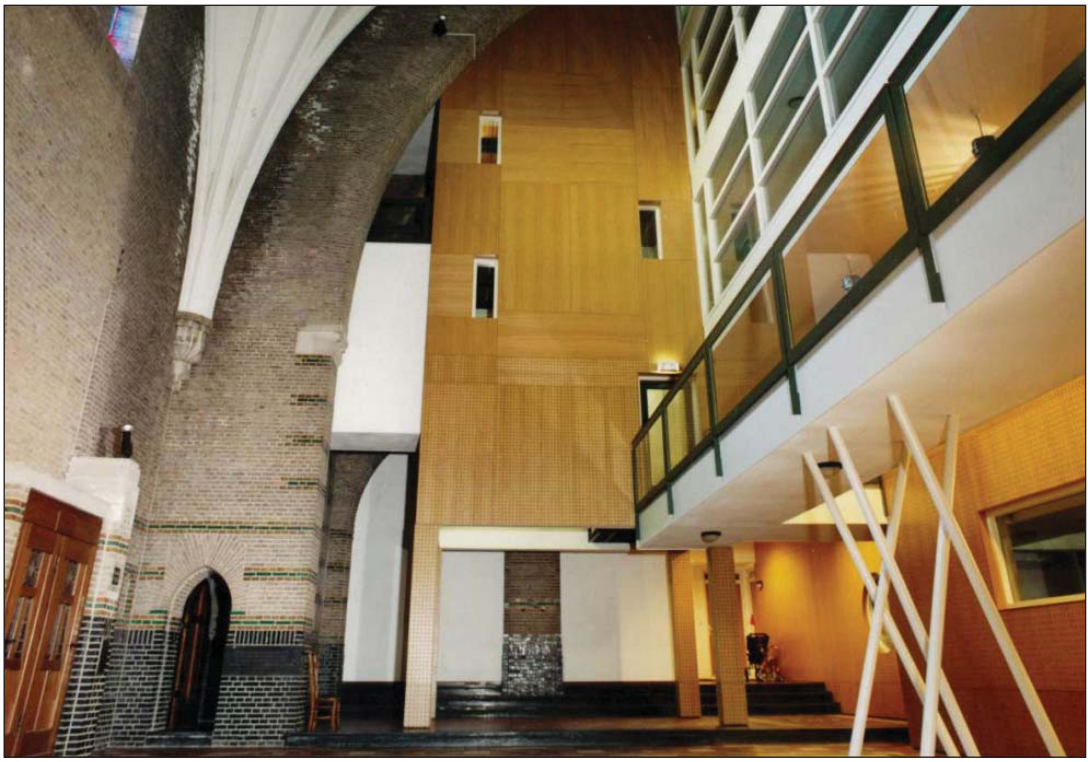

Foto:
Interieur Moskee Mescid-I-Aksa, voormalige Noorderkerk, Royaards van den Hamkade, herbestemd in 1995. Door middel van een extra vloer en trappenhuis in de hoge kerkzaal is een nieuwe gebedsruimte gemaakt voor de Turkse Islamitische gemeenschap. Het oorspronkelijke interieur blijft goed zichtbaar.

Foto:
Interieur voormalige St. Jacobus Bemuurde Weerd
(foto's Zecc Architecten).
Deze kerk was in 2008 niet meer als religieuze ruimte, maar als antiekzaak in gebruik. De herontwikkeling tot woning gebeurde met respect voor de beleefbaarheid van de gehele kerkzaal. Grote interieurelementen zijn los in de ruimte geplaatst.

Foto:
**Café Olivier,
Achter Clarenburg
(voormalige schuilkerk
St. Maria Minor), her-
bestemd in 2006-2007.
De kerkzaal met het orgel
en de balkons is intact
gebleven. Ten behoeve
van de horecafunctie zijn
een bar geplaatst, een
toiletgroep achterin en
zijn ventilatie-
voorzieningen in de muren
aangebracht. Aan de
buitenzijde is op reclame-
aanduidingen na niets
gewijzigd.**
(Foto: Café Olivier)

Foto:
**Zimihc Theater Stefanus
(voormalige Stefanuskerk,
geen beschermd
monument),
Braziliëdreef, her-
bestemd in 2005-2006.
In de kerkzaal is een grote
theaterzaal met podium
gemaakt voor
400 mensen.
De open binnenplaats is
overdekt, functioneert als
foyer en er staat een grote
bar. Aan de buitenzijde is
vrijwel niets gewijzigd.**
(Foto: Zimihc)

12. Rol van gemeente als adviseur voor kerkeigenaren

Al decennia heeft de gemeente bij de afdeling Erfgoed een contactpersoon voor de beschermde kerken. Kerkeigenaren hebben hierdoor een vast aanspreekpunt binnen de gemeente, weten die makkelijk te vinden, en er bestaat daardoor ook een jarenlange vertrouwensrelatie. De vragen die gesteld worden betreffen regulier onderhoud, restauratie, duurzaamheid, beheer, gebruik en vergunningprocedures of bestemmingsplanwijzigingen. Ook herontwikkelingsplannen komen aan de orde. Daardoor heeft de gemeente goed zicht op wat er speelt en leeft en is in een vroeg stadium bekend wat er verwacht kan worden ten aanzien van sluiting, afstoting en herontwikkeling.
Slechts enkele (grote) gemeenten hebben een specifieke contactpersoon voor kerkgebouwen. Het feit dat een dergelijke adviseur aanwezig en betrokken is wordt door de kerkeigenaren en beheerders in het algemeen zeer gewaardeerd. Men weet elkaar te vinden en de lijnen zijn daardoor kort en efficiënt. Ook potentiele kopers van kerkgebouwen weten de weg naar de afdeling Erfgoed en/of de betreffende adviseur goed te vinden.
Bij de herontwikkeling van kerkgebouwen die afgestoten worden werkt de afdeling Erfgoed in positieve, proactieve zin samen met gebiedsmanagers en andere relevante afdelingen (stedenbouw, grondzaken, milieu, verkeer) binnen de ruimtelijke organisatie. Dit is, net als bij elke andere herontwikkeling van beschermde monumenten, bedoeld om het transformatieproces mogelijk te maken en om het in goede banen te leiden.

Net als bij elk ander beschermd monument in Utrecht is een belangrijke rol voor de gemeente het adviseren en faciliteren van de eigenaren van de beschermde kerkgebouwen.
In de praktijk gebeurt dat ook bij het traject voor het verlenen van de Omgevingsvergunning en de begeleiding van onderhoud, restauraties, energiemaatregelen en verbouwingen.
Ook voor deze categorie gebouwen is het wenselijk om proactief op te treden, zeker met een toenemende leegstand en verkoop van deze markante gebouwen.
De gemeente heeft ten aanzien van beschermde kerkgebouwen de volgende rollen en zal dat blijven inzetten:

1 Continu: het voeren van structureel overleg met kerkeigenaren, zodat men van elkaar weet wat er speelt.
2 Open staan voor ander (tijdelijk) gebruik en daarmee herbestemming faciliteren.
3 Gemeente als makelpunt voor leegkomende kerken; vraag en aanbod bij elkaar brengen.
4 Het bieden van een goedkope lening voor cascoherstel van het gemeentelijke monument, uit het Utrechts Restauratiefonds.
5 Het stimuleren van haalbaarheidsstudies en/of het doen van onderzoek naar de monumentale waarden (waardenstelling en/of bouwhistorisch rapport).
6 Het bieden van advies en begeleiding, ook over energiemaatregelen en financiële mogelijkheden (subsidies en voordelige leningen van andere overheden, fondsen), indien dat gewenst is.
7 Het faciliteren van transformaties, net als bij elke andere herbestemming.
8 In contact komen met potentiele kopers die goede ideeën hebben voor nieuw gebruik.
9 Het laten maken van inventarisaties en waarderingen van de af te stoten kerken (interieur en losse onderdelen).
10 Het bieden van maatwerk bij financiering, in samenwerking met het Nationaal Restauratiefonds.

Ter toelichting:

1 Met de Protestantse Gemeente Utrecht wordt al jarenlang een jaarlijks structureel overleg gevoerd waarin de staat van onderhoud van de gebouwen wordt besproken en de financiële stand van zaken van onderhoudsreserves. Voor de vijf grote binnenstadskerken vormt het Binnenstadskerkenfonds (waarin in het verleden donaties van gemeente en provincie zijn gedaan) daarin een apart onderdeel. Het structurele overleg heeft een grote meerwaarde doordat men zo regelmatig op de hoogte is van elkaars stand van zaken en knelpunten. Indien nodig kan daar dan specifieke actie op worden ondernomen. Zowel gemeente als de provincie en de PGU zijn zeer positief over dit structurele overleg.
Met de andere kerkeigenaren bestaat een dergelijk overleg nog niet, hier ontstaat het contact veelal op verzoek van concrete vragen van de eigenaar. Een breed jaarlijks stedelijk overleg met alle kerkeigenaren waarin men zijn agendapunten zou kunnen inbrengen kan dan ook wenselijk zijn, zoals dat in november 2015 plaatsvond op een zeer goed bezochte bijeenkomst voor kerkeigenaren.

2 Bij andere monumenten is het openstaan voor ander tijdelijk gebruik en herbestemming al de praktijk bij de afdeling Erfgoed. Bij het omgaan met kerkgebouwen wordt dezelfde lijn gevolgd. Van belang daarbij is een goede afstemming met andere afdelingen binnen de gemeente (gebiedsteams/gebiedsmanager, Vergunningen Toezicht en Handhaving).

3 De gemeente heeft een makelpunt voor leegstaand vastgoed, daar worden de kerken ook bij betrokken. De ervaring leert dat de markt op dit moment zelf ook goed zijn werk doet. De gemeente raakt dan betrokken op het moment dat er een potentiële koper gevonden is.

4 De mogelijkheid van een goedkope lening bestaat sinds 2006, elke monumenteigenaar van een gemeentelijk monument kan hier gebruik van maken mits in het URF voldoende middelen aanwezig zijn. In de afgelopen paar jaar heeft de gemeente op deze manier een paar grote herbestemmingsprojecten van gemeentelijke monumenten ondersteund. De gemeente blijft uit dit fonds goedkope leningen verstrekken, ook voor kerkgebouwen.

5 Haalbaarheidsstudies of waardenstellingen kunnen goed gebruikt worden als opmaat naar een transformatie. Het is voor zowel de nieuwe eigenaar als de gemeente zeer bruikbaar, vooral om uit dergelijke rapporten te kunnen herleiden waar de transformatieruimte precies zit. Ook voor architecten zijn dergelijke studies zeer goed bruikbaar. Het geeft inzicht in de monumentale waarden waarbij men rekening kan houden met het nieuwe ontwerp en een nieuw gebruik.

6 Het adviseren en begeleiden bij instandhouding, verbouwen en restauratie is al de dagelijkse praktijk bij beschermde monumenten, ook bij kerkgebouwen. Dit gebeurt meestal naar aanleiding van concrete vragen en is een vaste kerntaak van de afdeling Erfgoed.

7 De afdeling Erfgoed is bij elke grote herbestemming nauw betrokken bij het proces en eindresultaat, en stemt de weg ernaar toe af met andere afdelingen binnen de gemeente. Bij kerkgebouwen is dat niet anders, zeker als er sprake is van een bestemmingswijziging.

8 Potentiële kopers van beschermde monumenten melden zich meestal op het moment dat men een bod wil uitbrengen of als er al een (voorlopig) koopcontract is. Bij kerkgebouwen die te koop staan is dat ook het geval, maar recent valt op te merken dat er - zeker sinds bekend is dat er vijf katholieke kerken gaan sluiten - ook partijen zijn die zich in een veel eerder stadium willen oriënteren bij de gemeente ten aanzien van wat er mag en kan. Dat is een positieve ontwikkeling waarbij de gemeente in een vroeg stadium

kan aangeven hoe men tegenover bepaalde ideeën, voorstellen of initiatieven staat.

9 Van de RK-kerken die zullen worden afgesloten heeft de afdeling Erfgoed per afzonderlijke kerk een inventarisatie en waardering laten maken van het gebouw, het interieur en de in het interieur aanwezige onderdelen. Het is zeer wenselijk om van elke kerk die zijn kerkelijke functie gaat verliezen een dergelijke inventarisatie te maken. Dan heeft men een zeer bruikbaar handvat bij een toekomstige transformatie en kunnen vragen van initiatiefnemers adequater beantwoord worden.

10 Maatwerk bij een financiering wordt aangeboden in samenwerking met het Nationaal Restauratiefonds.

Bij alle bovenstaande punten zal de gemeente haar rol blijven continueren. In de toekomst zal het structureel overleg worden voortgezet en extra aandacht krijgen, gelet op de (toenemende) vraag van te herontwikkelen kerkgebouwen. Ook het laten maken van inventarisaties van (leegkomende) kerkgebouwen blijft van belang.
De dialoog met de huidige en nieuwe eigenaren is van groot belang om nieuwe functies mogelijk te maken en zo de monumentale kerkgebouwen voor de stad te behouden.
De discussie daarin over wat wel en niet van monumentale waarde is, moet daarbij vooral goed gevoerd worden, met alle betrokkenen. Een integrale benadering is bij elke herbestemming van groot belang. Van de gemeente vraagt dat om een goede interne samenwerking en afstemming.

Foto:
Symposium van de Vereniging Oud-Utrecht over de toekomst van kerken in de stad Utrecht, 22 september 2015. De gemeente was op dit symposium gastspreker. (foto: Vereniging Oud-Utrecht)

Kerkgebouwen in het bestemmingsplan

De kerkgebouwen hebben in het bestemmingsplan voor de binnenstad de bestemming ‘Maatschappelijk’ met als aanduiding ‘religie’ en daaronder wordt verstaan: religieuze doeleinden, alsmede culturele en maatschappelijke voorzieningen. De kerkbesturen hebben zelf aangegeven of ze daarnaast ook de aanduiding specifieke horeca en zaalverhuur wensten. De mogelijkheden voor horeca en zaalverhuur (voor besloten, particuliere bijeenkomsten) zijn voor de protestantse kerken opgenomen, niet voor de katholieke en oud-katholieke kerken.

13. De rol van het particuliere initiatief en het wijkinitiatief

Sinds in 2014 officieel bekend is geworden dat meerdere katholieke kerken gesloten en afgestoten zullen worden zijn er meerdere particuliere initiatieven ontstaan die de monumentale kerkgebouwen voor de wijk willen behouden en bij voorkeur ook een nieuwe duurzame functie willen geven.
Daarnaast is er ook landelijk veel aandacht voor de leegstand, sluiting en herontwikkeling van kerken. De Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed, onder de vlag van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, heeft hiervoor een platform opgericht, organiseert diverse bijeenkomsten en congressen en ook lokale, concrete projecten.
In februari 2015 is het landelijke project “Adopteer een Kerk” gelanceerd. In dit project, een samenwerking van de Stichting BOEI, Stadsherstel Amsterdam en de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in het kader van de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed, worden zeven kerkgebouwen in Nederland die zich in een transitieproces bevinden gevolgd gedurende tien maanden. De initiatiefnemers, ondersteund door een expertgroep van herbestemmingsdeskundigen, werken aan de (tijdelijke) herbestemming van hun kerk. Daarbij is het streven dat men van elkaar en van de expertgroep leert. De kennis die daarbij wordt opgedaan wordt publiekelijk gedeeld via het landelijke platform van de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed. Zo zijn de trajecten voor iedereen te volgen en kunnen ook anderen profiteren van de opgedane kennis en ervaring.

Twee voorbeelden van particuliere (wijk)initiatieven uit Utrecht

Adopteer een kerk: St. Josephkerk (Draaiweg 44)
Het Bestuur van de St. Ludgerusparochie heeft besloten vijf van haar zes kerken te verkopen, waaronder de St. Josephkerk. Vanuit bovengenoemd landelijk initiatief doet de St. Josephkerk (gemeentelijk monument) mee aan “Adopteer een kerk”. Er wordt gezocht naar mogelijkheden de kerk voor de wijk en twee migrantengemeenschappen open te houden, als opmaat naar een duurzame herontwikkeling van de kerk. De locatieraad van de parochie en wijkbewoners zijn hierbij betrokken. De experts van “Adopteer een kerk” geven de betrokkenen tips en advies, ook over de rol van de gemeente. De gemeente is reeds op de hoogte van dit initiatief. Op 25 maart 2017 vond er in de kerk een bijeenkomst plaats waarbij met wijkbewoners en enkele experts gesproken is over behoud van de kerk voor de wijk en een daaraan gerelateerde functie. Daarbij bleek dat het draagvlak in de wijk groot is.

Foto:
Interieur St. Josephkerk.
(Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Particulier wijkinitiatief: Stadsklooster Utrecht - St. Antonius van Padua
De rijksmonumentale St. Antoniuskerk is ook een van de te verkopen kerkgebouwen van de St. Ludgerusparochie. Een groep mensen uit de kerk en uit de wijk hebben het initiatief genomen om de kerk aan te kopen en haar een nieuwe toekomst te geven waardoor deze een toegevoegde waarde blijft behouden voor de wijk en voor de stad.
De katholieke gemeenschap die nu de Antoniuskerk voor vieringen gebruikt, wil daar blijven kerken, ook als de kerk verkocht is en een bredere bestemming heeft gekregen. Ze hebben dan niet het hele gebouw nodig, een deel daarvan is voldoende.
Het is de bedoeling het kerkgebouw daarom een bredere bestemming te geven: naast de religieuze, ook een maatschappelijke en een culturele. Deze functies gaan elkaar versterken omdat ze vanuit dezelfde missie ontwikkeld worden: ruimte voor aandacht en verbinding.

Uit de groep initiatiefnemers is een projectgroep gevormd. Deze projectgroep bereidt de aankoop van de kerk voor.
Bij de herbestemming hoort een gezonde financiële basis. De komende periode zal daarom in het teken staan van het oprichten van een rechtspersoon die de kerk zal kopen, het vinden van financiering voor aankoop en het verbinden van ondernemers en deelnemers binnen de missie “ruimte voor aandacht en verbinding”. En er zal intensief contact zijn met de gemeente vanwege de bestemming van de kerk, de benodigde vergunningen en de plannen bij de herontwikkeling van de Kanaalstraat/Lombok. Ook is er nauw overleg met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De plannen die de projectgroep heeft ontwikkeld en verder gaat ontwikkelen, gaan in samenspraak met de bewoners van de wijk en de gemeente.
De plek moet niet een concurrent worden van al bestaande initiatieven op maatschappelijk en cultureel gebied. Daarom wordt ook nadrukkelijk contact gezocht met betrokkenen uit de wijk. Ook wordt aangesloten bij de plannen die de gemeente ontwikkelt bij het Stationsgebied en de Kanaalstraat/Lombok. Het uitgangspunt van de plannen is dat de kerk een open uitstraling krijgt naar de wijk. Eerste verkennende gesprekken met de gemeente en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben reeds plaatsgevonden.
Zie ook www.stadskloosterutrecht.nl

Foto:
St. Antonius van Padua.
(foto Slagboom en Peeters, luchtfotografie)

14. Actuele situatie in Utrecht en landelijke ontwikkelingen

Tijdens de totstandkoming van deze visie hebben zich ontwikkelingen voorgedaan bij meerdere monumentale kerkgebouwen waardoor het aantal af te stoten of te herontwikkelen kerken wat toegenomen is. Ook zijn er kerken (voorlopig, onder voorwaarden) verkocht aan nieuwe eigenaren.

Dit betreft de rooms-katholieke St. Jacobuskerk, de Triumfatorkerk en de Westerkerk, gemeentelijke monumenten. De verkoop van de Westerkerk was al bekend. De rooms-katholieke St. Jacobuskerk (Zuilen, Prins Bernardplein) en de protestantse Triumfatorkerk (Kanaleneiland, Marco Pololaan) – beide gemeentelijke monumenten – zullen worden verkocht aan andere geloofsgemeenschappen. Dit lijkt een trend te zijn in Utrecht, waar kennelijk behoefte is aan kerkruimte voor bestaande of nieuwe geloofsgemeenschappen. De Pniëlkerk in de Halve Maan was daar in 2015 het eerste voorbeeld van.
Van enkele protestantse kerken is de verwachting dat plaatselijke wijkgemeenten mogelijk gaan fuseren in de toekomst omdat kerkgemeenschappen te klein worden. Het is nog niet bekend om welke kerken het gaat.
Over de Bethelkerk in Zuilen (gemeentelijk monument - eigendom Protestantse Gemeente Utrecht) is wel een besluit genomen. De protestantse wijkgemeente Zuilen maakt een nieuwe start in september 2017 met de Oranjekapel als vierplek en de Bethelkerk als buurtklooster. De vernieuwde gemeente kiest ervoor om bewust wijkgericht te zijn: “Geen doelgroep-kerk, maar kerk voor de wijk.”
De burgelijke gemeente is in gesprek met de eigenaar over mogelijke herontwikkeling. De eigenaar voert een haalbaarheidsonderzoek uit (voorjaar 2017) voor de nieuwe functie waar ook plaats zal zijn voor de kerkgemeenschap.

Het afstoten van enkele katholieke kerken (St. Jacobus, St. Dominicus, St. Antonius en St. Joseph) was al langer bekend. Ook de St. Gertrudiskerk (Rivierenwijk) – gemeentelijk monument – heeft een krimpende kerkgemeenschap, het lijkt er dan ook op dat deze kerk niet lang meer levensvatbaar zal zijn voor viering van de eredienst.
Het contact vanuit het parochiebestuur met de gemeente in verband met toekomstige herbestemming is al gelegd. De vakgroep Erfgoed wil het instrument van het herbestemmingsprofiel bij deze herontwikkelingen inzetten.
In de toekomst (op een termijn van enkele jaren) zullen in de stad Utrecht nog meer katholieke kerken worden afgestoten. Daarover is binnen de katholieke kerk in Utrecht gesproken tijdens de eerste stadssynode van Utrecht.
Op dit moment (voorjaar 2017) is nog niet duidelijk welke kerken dat zullen zijn. Ook zullen de parochies in Utrecht opnieuw worden gereorganiseerd en of samengevoegd.

Landelijke ontwikkelingen in het kader van de Nationale Agenda religieus erfgoed
Tijdens het slotsymposium van de Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed op 8 december 2016 in de Grote Kerk van Naarden, blikte Susan Lammers, directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, terug op de resultaten van de agenda:

“Op 8 december 2016 hebben verschillende landelijke partners een collectieve strategie voor de komende jaren gepresenteerd in de Grote Kerk in Naarden. In juni 2014 werd gestart met deze samenwerking op initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Een brede maatschappelijke coalitie van zo’n twintig partijen heeft de afgelopen 2,5 jaar hard gewerkt om religieus erfgoed op de maatschappelijke en bestuurlijke kaart te zetten. Dit heeft geresulteerd in een aantal actiepunten. “

Tekst en foto:
Slotbijeenkomst Nationale Agenda Religieus Erfgoed op 8 december 2016 in de Grote Kerk in Naarden
(Bron: www.toekomst-religieuserfgoed.nl)

Tien landelijke actiepunten

1. Vanaf 2017 zal door de partners in vervolg op de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed een voorzetting van hun samenwerking worden georganiseerd;
2. Alle partners zetten zich voluit in om op een actieve manier bij te dragen aan het gebruik, het behoud en de ontwikkeling van het religieus erfgoed alsmede aan de versterking en uitbreiding van het hiervoor benodigde maatschappelijk draagvlak;
3. De rijksoverheid neemt samen met de eigenaren en met Museum Catharijneconvent het voortouw om te komen tot deling, bundeling en fundering van kennis en expertise in een kenniscentrum/expertisenetwerk (on-)roerend religieus erfgoed. Gezamenlijk ontwikkelen partners nieuwe en noodzakelijke kennis voor het behoud van het religieus erfgoed;
4. Eigenaren zetten zich in om vroegtijdig toekomstige ontwikkelingen in beeld te brengen en die inzichten te delen en daartoe in overleg te treden met relevante partners;
5. De rijksoverheid neemt het initiatief tot een waardedifferentiatie religieus erfgoed (onroerend en roerend), waarin een nieuwe balans tussen behoud en ruimte voor transformatie het uitgangspunt vormt. Partners dragen hier vanuit hun eigen verantwoordelijkheid en in onderlinge afstemming aan bij;
6. De rijksoverheid evalueert in het licht van de opgave in 2018 haar financieel monumenteninstrumentarium en beziet of op basis hiervan een herallocatie van middelen noodzakelijk is;
7. Provinciale overheden ondersteunen initiatieven op het gebied van behoud of herbestemming van religieus erfgoed door hun instrumenten voor ruimtelijke ontwikkeling actief in te zetten;
8. Gemeentelijke overheden zetten zich in om lokale scenario's vroegtijdig in beeld te brengen en ontwikkelen in samenwerking met de lokale partners kennis van en visie op het lokale religieus erfgoed;
9. Daarnaast maken gemeenten hun wet- en regelgeving nog beter toegankelijk en stellen die dienstbaar aan het voortgezet gebruik of de herbestemming van religieus erfgoed;
10. Maatschappelijke organisaties zetten hun kracht waar mogelijk in om een kansrijke toekomst voor religieus erfgoed pro-actief te ondersteunen.

Bron: www.toekomstreligieuserfgoed.nl

15. Conclusies

Utrecht heeft een aanzienlijke rijkdom aan kerkelijke monumenten en behoort daarmee tot de top in Nederland, zowel kwalitatief als kwantitatief. De bescherming van monumentale kerkgebouwen is op orde en de meeste gebouwen verkeren in een goede staat, qua casco en onderhoud. Onder meer door de diversiteit aan geloofsgemeenschappen speelt de landelijke problematiek minder en de mogelijkheden voor het verdienen door nevengebruik is gezien de centrale ligging relatief groot.
Toch is de landelijke trend van leegstand en mogelijke afstoting van monumentale kerkgebouwen inmiddels ook in de gemeente Utrecht zichtbaar, zij het nog in relatief beperkte mate. Als gevolg van de vergrijzing en het daarmee afnemend kerkbezoek is wel te verwachten dat een toenemend aantal kerkelijke gebouwen zal worden afgestoten, zowel in katholieke en protestantse kringen, als van andere geloofsgemeenschappen. Passend hergebruik zal een belangrijke opgave worden en blijven.
Bij een deel van de monumentale kerkgebouwen zijn nu en in de nabije toekomst geen problemen ten aanzien van gebruik en instandhouding te verwachten. Wel kunnen de mogelijkheden voor goede exploitatie en extra inkomsten nog beter worden benut en daarmee duurzaam behoud gewaarborgd blijven.

Meerwaarde van de binnenstadskerken
Na de grote restauraties in de jaren zeventig en tachtig is het belang van de binnenstadskerken als toeristische trekpleister allen maar toegenomen. Het merendeel van de binnenstadskerken heeft ook nog steeds een religieuze functie met wekelijkse of tweewekelijkse kerkdiensten, gecombineerd met trouw-, begrafenis- en doopdiensten.
Het kerkbezoek daalt de laatste jaren steeds verder. Naar verwachting zal de toeristische betekenis van de binnenstadskerken in de loop der jaren alleen maar toenemen. Een goed gebruik zorgt voor een goed beheer. De gemeente werkt daarom ook graag en pro-actief mee met wijzigingen voor het beoogde nevengebruik van monumentale kerkgebouwen, maar wel op een manier dat de belangrijkste monumentwaarden overeind blijven. Dat geldt niet alleen voor verbouwingen en uitbreidingen, maar ook voor extra voorzieningen in het kader van een betere toegankelijkheid of juist vluchtmogelijkheden, brandvoorzieningen, verlichting en verwarming.

Meerwaarde van de wijkkerken
Voor de wijkkerken geldt dat zij vaak een jarenlange actieve maatschappelijke betrokkenheid hebben getoond naar de directe omgeving. Behoud van de religieuze functie kan een meerwaarde beteken voor de wijk, maar zal gezien de krimpende gemeenschap in veel kerken op termijn niet haalbaar blijken te zijn. Indien mogelijk zou juist deze maatschappelijke betekenis op de een of andere manier gecontinueerd moeten worden bij herbestemming.
Er kan bijvoorbeeld ruimte in de kerk beschikbaar blijven voor de ‘gemeenschap’ die elkaar wil blijven ontmoeten. Die ontmoetingsplek in combinatie met een nieuwe functie kan tevens een grote meerwaarde blijken voor anderen in de wijk. Ook omdat het vaak gaat om een beeldbepalend gebouw in zijn omgeving waar wijkbewoners waarde aan hechten.

Nevengebruik, exploitatie en duurzaamheid
De steeds grotere dominantie van het nevengebruik vraagt om andere voorzieningen in de kerk, Vaste opstellingen van (kerkelijk) meubilair worden in die zin steeds meer als beperking gezien. Verder bestaat steeds vaker de wens om bijruimten te realiseren, zoals pantry’s, toiletvoorzieningen of aparte vergaderzalen. In de Geertekerk heeft de wens tot verhuur van verschillende ruimten geleid tot het aanbrengen van glazen tussenwanden. Dit bredere

gebruik genereert de neveninkomsten die noodzakelijk zijn voor een gezonde (en wellicht duurzame) exploitatie van de monumentale kerken. Ook voorbeelden als ‘Huur een kerk’ , onder andere in de kerk aan de Boothstraat en de Nieuwe Kerk (Wittevrouwen), zijn goede voorbeelden van een moderne exploitatie. Ook de Ste. Gertrudis met het vergadercentrum In de Driehoek is exemplarisch als het gaat om het goed benutten van exploitatie-mogelijkheden waarmee een belangrijke economische drager ontstaat voor de instandhouding van het monument.
Energiebesparing draagt bij aan het verbeteren van de exploitatie, maar is afhankelijk van de investeringsmogelijkheden van de kerkeigenaar. Grote investeringen lonen vooral bij een aanzienlijke energierekening.

Toeristisch potentieel

Op toeristisch gebied liggen kansen voor met name de binnenstadkerken en mogelijk ook voor kerken net buiten het centrum. Maar de inkomsten uit toerisme komen niet ‘automatisch’ bij de eigenaren terecht. Kerkeigenaren zijn geen voorstander van entreeheffing. Nieuwe, digitale initiatieven als ‘Religiana’ bieden wel mogelijkheden om bezoekers te laten betalen.
Soms wordt de toeristische potentie beperkt vanwege het primaat van het religieus gebruik ten opzichte van de ‘museale’ functie van de kerkgebouwen.
Het toeristische potentieel wordt in samenwerking met Utrecht Marketing en Kerken Kijken verder uitgewerkt.

Kerk als cultureel podium

Het cultuuraanbod dat kerken kunnen bieden heeft een enorme potentie, niet alleen voor het toerisme, maar ook voor de stad zelf, bijvoorbeeld met het inzetten van de vele monumentale orgels in de kerkgebouwen voor orgelconcerten. Het is een uitdaging om het kleurrijke monumentale Utrechtse orgelbezit niet alleen materieel in stand te houden maar ook blijvend te laten klinken, zeker als kerkgebouwen van functie veranderen.

Foto:
Opening Kerken Kijken Utrecht op 26 juni 2015 in de Nicolaïkerk.

Veel kerken en hun eigenaren zoeken een goede balans tussen het kerk-zijn en de culturele activiteiten. De beperkte beschikbaarheid van vrijwilligers kan een drempel vormen om een uitgebreid cultuuraanbod te verwezenlijken. Momenteel wordt gewerkt aan een betere coördinatie en samenwerking op cultureel gebied, evenals aan een goede gezamenlijke p.r. om de zichtbaarheid van het aanbod te vergroten. Dit gebeurt door diverse kerkeigenaren in samenspraak met de afdelingen Culturele Zaken en Erfgoed en met andere potentiële culturele partners in de stad. Het doel is een platform te creëren waar steeds meer kerken met hun cultureel aanbod op kunnen aanhaken.
Er is in Utrecht een grote behoefte aan creatieve broedplaatsen zowel in de binnenstad als in de wijken, blijkt uit recent onderzoek van de gemeente Utrecht. Leegkomende kerkgebouwen kunnen daartoe wellicht mogelijkheden bieden.

Herbestemming van het kerkgebouw
Herbestemming met behoud van het historisch karakter is altijd maatwerk. Daarom wordt het ‘herbestemmingsprofiel’ geïntroduceerd dat inzicht geeft in de cultuurhistorische kernwaarden van een kerkgebouw en daarmee uitgangspunten biedt bij herontwikkeling. Voor een bruikbaar herbestemmingsprofiel is de beschikbaarheid van goede (bouwhistorische) documentatie en literatuur van groot belang.

Het herbestemmingsprofiel is een belangrijk hulpmiddel, dat als leidraad ingezet kan worden, voor alle betrokken partijen. Bij de uiteindelijke vergunningverlening vindt de integrale belangenafweging plaats, waarbij een proactieve rol van de gemeente van groot belang is.

Afhankelijk van de kwaliteit van de monumentale waarden van het kerkgebouw, ligt het voor de hand dat een kerkelijke functie de voorkeur heeft. Voor het behoud van de monumentale waarden is dat bij hoog monumentale kerken met een zeer bijzonder interieur het beste. Dit geldt in het bijzonder voor katholieke kerken aangezien verlies van de religieuze functie gevolgen heeft voor het interieur: kerkgebouwen, inrichting en roerende onderdelen raken dan hun wijding en dus hun sacrale status kwijt. Altaren en beelden worden dan vaak verwijderd en soms zelf vernietigd. Maar ook voor protestantse kerken is het advies om onderdelen die behoren bij de cultuurgeschiedenis van het gebouw te handhaven.
Het inzetten op nevengebruik en herbestemming voorkomt ook discussies over herwaardering, herselectie en het afvoeren van beschermde monumenten van de monumentenlijst.

Rol van de gemeente
Nevengebruik wordt ook door de gemeente gestimuleerd, onder meer door de mogelijkheden in het bestemmingsplan (en vanaf 2019 in een omgevingsplan bij de invoering van de Omgevingswet) te verruimen, maar ook doormee te werken aan het culturele gebruik van de kerkgebouwen en door (incidentele) evenementen toe te staan.

Bij herbestemming weet de markt zijn weg naar de gemeente en de afdeling Erfgoed goed te vinden. Dat geldt ook voor de in de visie beschreven particuliere (wijk)initiatieven. Het feit dat de gemeente een vaste contactpersoon voor beschermde kerken heeft is een voordeel. Vragen van initiatiefnemers kunnen snel gesteld en beantwoord worden waardoor de gemeente in een vroeg stadium betrokken is.

De gemeente wil duidelijke randvoorwaarden en een herbestemmingsprofiel met uitgangspunten meegeven dat als leidraad voor zowel gemeente als initiatiefnemer kan dienen bij de herontwikkeling van kerkgebouwen.

Rol voor omwonenden en de buurt bij herbestemming
In 2016 heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen waarin wordt gepleit voor het betrekken van omwonenden bij het herbestemmen van kerkgebouwen in hun wijk. Wat dat in de praktijk zal gaan betekenen is nu nog niet bekend. De gemeente onderkent het belang van draagvlak van de buurt en haar bewoners voor herbestemming van kerkgebouwen.

Gezonde verstedelijking (Healthy Urban Living)
Behoud en hergebruik van monumentale kerkgebouwen levert een bijdrage aan de opgave voor gezonde verstedelijking. Ze geven identiteit aan stad en buurt en dragen zo bij aan het welbevinden van bewoners. Als een plek van stilte, onthaasting en ontmoeting, ook voor niet gelovigen, kunnen ze een waardevolle bijdrage leveren aan de gezondheid van mensen. Bij herbestemming is het van belang dat de kerkgebouwen als plek van ontmoeting blijven bestaan en hun sociale en maatschappelijke betekenis kunnen behouden.

Foto:
Interieur Ste Gertrudiskerk aan het Willemsplantsoen.
(Bron: www.kerkfotografie.nl, Diana Nieuwold)

Slot

De ontwikkelingen met betrekking tot ontkerkelijking, leegstand, afstoting en herontwikkeling spelen zich in Utrecht vooral af bij de rooms-katholieke en protestantse kerken, soms ook bij andere kleine kerkgenootschappen. De Utrechtse situatie wijkt af van de landelijke situatie in die zin dat Utrecht een centrale ligging heeft waar behoefte is aan grote ruimten voor bijeenkomsten, en dat veel monumentale kerkgebouwen voor verschillende doeleinden worden gebruikt en geëxploiteerd (zowel maatschappelijk, religieus, commercieel, als cultureel), zowel in de binnenstad als in de wijken.

Religieus gebruik door nieuwe geloofsgemeenschappen is daar onderdeel van, waarbij in Utrecht monumentale kerkgebouwen ook worden verkocht aan andere, bestaande of nieuwe geloofsgemeenschappen. Voor het behoud en het gebruik van het religieus erfgoed is dat een positieve ontwikkeling.

Het is de rol van de gemeente om het maatschappelijke belang, met inbegrip van de cultuur-historische waarden, en het belang van de (nieuwe) eigenaar van het kerkgebouw goed tegen elkaar af te wegen en daar een beslissing over te nemen. Dat betekent ook dat er keuzes gemaakt moeten worden bij het transformatieproces, net als bij elke andere herontwikkeling van een beschermd monument.

Een positieve grondhouding van de gemeente en alle betrokken partijen ten aanzien van behoud, gebruik en functieverandering is voorwaarde voor een duurzame toekomst van de monumentale kerkgebouwen in Utrecht. De historische kerken behoren tot op heden tot de voornaamste identiteitsdragers in de stad: Utrecht kerkenstad.

Dankwoord

Voor het tot stand komen van deze visie in opdracht van de gemeenteraad zijn vele partijen en gesprekspartners geconsulteerd en geïnterviewd. Met de bijdragen en reacties van deze partijen en betrokkenen is de definitieve voorliggende Utrechtse visie religieus erfgoed verbeterd, aangevuld en breder geworden.

Wij danken in de eerste plaats de insprekers voor hun bijdragen tijdens de raadsinformatiebijeenkomst op 24 november 2016: Eiko Smid (Kerken Kijken Utrecht), Maureen Baas (Metaalkathedraal), Mirjam Blott (projectleider Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed), Frans Ritmeester en Maarten van Ditmarsch (Protestantse Gemeente Utrecht), Robert Stok (RK Parochie Sint Ludgerus), Adrian Los (Holy Trinity Church), Teije Bakker en Jeroen van Oort (Doopsgezinde kerk), Wouter Roorda (Christelijk Gereformeerde Kerk Utrecht Centrum), Dick van Dijk (Domkerk, Nicolaïkerk, Torenpleinkerk, Oud Katholieke Kathedraal, Jacobikerk, Willibrorduskerk), mr. J.L.W.M. Zuijdwijk (econoom en secretaris-generaal Aartsbisdom Utrecht), Fons van den Broek en Bert Poortman (bestuursleden Vereniging Oud Utrecht).

Bijzondere dank gaat uit naar Pia Verhoeven en Frans Ritmeester voor aparte interviews en voor het meelezen met enkele hoofdstukken.
Rogér van Dijk heeft een paragraaf met orgellijst geleverd over de historische orgels in Utrecht. Ook het Utrechts Klokkenluiders Gilde heeft een lijst met klokken en speelwerken aangeleverd, waarvoor dank.

Een aantal raadsleden heeft actief bijgedragen aan de organisatie en discussie over de kerkenvisie, waarvoor in het bijzonder dank aan Aline Knip, Jolande Uringa, Ruben Post en Bert Jan Brussaard die het onderwerp van de kerkenvisie hebben geagendeerd en de raadsinformatiebijeenkomst inhoudelijk hebben georganiseerd.

Ook zijn landelijke en plaatselijke partijen geïnterviewd voor deze visie. Wij bedanken de bijdragen van Peter Breukink (voorzitter Stichting Oude Groninger Kerken), Mirjam Blott (Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed), Marc de Beyer en Pia Verhoeven (Museum Catharijneconvent), Bert Poortman en Fons van den Broek (vereniging Oud Utrecht), Albert Reinstra (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en Syliva Pijnenborg, (Stichting Kerk en Klooster/BOEI).

Tenslotte willen wij vele ambtelijke collega's binnen het ruimtelijk domein, maatschappelijke ontwikkeling, cultuur en gezondheid van de gemeente bedanken voor hun input en reacties op de concept-visie.

Vakgroep Erfgoed: Alice Gut, Jan van der Hoeve, Henk Jansen en Bettina van Santen

Colofon

Tekst en afbeeldingen tenzij anders vermeld:
Gemeente Utrecht, Afdeling Erfgoed
Alice Gut, Jan van der Hoeve, Henk Jansen, Bettina van Santen

Vormgeving opmaak:
Gemeente Utrecht, OntwerpStudioRuimte

Publicatiedatum:
9 mei 2017